

İSLAM DİNAMİZMİ VE ENTELEKTÜEL ATALET

Kadiruddin Ahmed

Tercüme: Ertuğrul Aytekin

İlke Yayınları

Mayıs 1992 / İstanbul

TAKDİM

20. yüzyıl, Müslümanların 18 ve 19. yüzyıllarda maruz kaldıkları büyük yıkımın ardından, tekrar dirilme ve kökleri Kuranda olan yepyeni bir kimlikle tekrar ortaya çıkma yolunda ilk cehtlerini gösterdikleri bir yüzyıl olmuştur. Burada, geçmişte yapılan hataları tekrarlamamak ve bir İslâmî yapı oluşturabilmek için İslam tarihini her yönüyle tetkik etme ihtiyacı doğmuş ve bu alanlarda Müslümanlar gayretli çalışmalara girmişlerdir. Ancak Müslümanların henüz "**bilimsel metodoloji**" sorunlarını çözememiş olması, onların bu tarih çalışmalarında bir türlü istedikleri verime kavuşamamalarına neden olmuştur. Tarihi, hep birtakım siyasi olaylardan ibaretmiş gibi görme zaafı, Müslümanları tarihlerini destanlaştırma gibi yanlış bir yola sürüklemiştir. Müslümanlar, içinde buldukları bu pek de hoş olmayan durumun tarihi sebeplerini araştırırken, tarihi verileri olduğu gibi alıp değerlendirmeye çalıştıkları ve bilimsel dayanaklardan yoksun oldukları için tatmin edici sonuçlara ulaşamamaktadırlar.

Bilimsel çalışmanın temelini oluşturan "**varsayım**" ve "**teorilerin**" kullanılmaması eldeki verilerin kof bilgi yığınları halinde kalmasına sebep olmaktadır. Kadiruddin Ahmed elinizdeki bu kitapta ortaya attığı bir varsayımla olaya girmiş ve tarihi verileri bu varsayımın etrafında kullanarak birçok karanlık noktayı aydınlatmayı başarmıştır.

Müslümanların kesin çizgilerle **sınırladıkları "modernizm"** alanına meyletmemek için elleri kolları bağlı bir şekilde beklediklerini, modernizmle özdeşleştirdikleri bilime karşı hâlâ yüzyılların kalıplaşmış zihniyetini taşıdıklarını görmekteyiz. Kadiruddin Ahmed ders notlarının bir derlemesi olmasına rağmen kitabında bilimsel metodu olabildiğince kullanmaya çalışmış.

İslam tarihine baktığımızda en belirgin vakıyalardan biri olarak karşımıza çıkan "**entelektüel atalet**"i elbette sadece bazı siyasi olaylarla açıklamak mümkün değildir. Siyasi olaylar daha sonra gelişen sosyal ve psikolojik ortam ve tavırların birer ateşleyicisidirler. Tarihçiye düşen, bu siyasi olayların arkasına saklanmak değil, gerçekten çok teferruatlı ve dikkatli çalışma isteyen sosyolojik olayları bilimsel dayanak ve metodlarla açıklamaya çalışmaktır. Ancak böyle olursa; sağlam bir tarihselliğe sahip olmaları, Müslümanların tarihlerini ve dolayısıyla içinde yaşadıkları çağı doğru değerlendirmeleri mümkündür.

"**Bilimsel metodları kullanma**", "**Bilgiyi İslamileştirme**", "**İslâmî Bilim**" v.b. tartışmaların bol olduğu günümüzde sanırım Kadiruddin Ahmed bu çalışmasıyla bilimin kullanılmasına güzel bir örnek teşkil edecektir.

Müslümanların dirilişlerini gerçekleştirme ve yeni kimliklerini oluşturma yolunda gösterecekleri her türlü gayretin Allah'ın izniyle başarıya ulaşması dileklerimizle...

Ertuğrul Aytekin

ÖNSÖZ

Yaratıcılıktan Mahrum Canlılık

Burada incelenecek olan, Müslüman imparatorluk ve sultanlıkların siyasi güçlerindeki düşüş veya bu düşüşün sebepleri değildir. Elinizdeki kitap, İslami kültürün, ne İslami aydınlanmanın tamamıyla durduğu uzun dönemde, ne de Müslümanların siyasi zayıflık ve her türlü kurtuluş reçetesinin boşa çıkmasından muzdarip oldukları 18. ve 19. yüzyıllarda, canlılık ve enerjisini kaybetmediği üzerine bir tezdur. Son iki yüzyıl içindeki çözülme ve düşüşün ilk plandaki sebebi, teknoloji ve yaratıcı kabiliyet alanlarında Doğu ve Batı arasında ortaya çıkan büyük uçurumdur. Müslümanların bu alanlardaki geri kalmışlığı onların tabii bilimleri geliştirme kapasitelerine, daha üstün İlmî disiplinler ve modern teşkilatlar oluşturmalarına ve dolayısıyla etkin silahlar üretebilme yeteneklerine yansımıştır. Bütün bunlar kültürel zayıflığın değil, Müslümanların kendilerini koruma ölçüsü olarak benimsedikleri bir siyasetin sonucudur. Ortaya çıkan bu paradoksal durum ileri sürdüğümüz elinizdeki bu tezle açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezin Özeti

Burada ileri sürdüğümüz tez kısaca şudur: "**İslam'ın dinamizmi**" -ya da buna İslam'ın yarattığı, hasıl ettiği enerji de diyebiliriz- hiçbir zaman zayıflatılmamış ve tamamıyla bastırılmamıştır; ancak bu dinamizm bizzat Müslümanlar tarafından, 9. yüzyılda Yunan felsefesi çalışmalarından sonra yükselen güçlü septisizm (şüphecilik) akımlarına ve 13. yüzyılın ortalarında Moğol istilalarından **geriye "İslam inancından"** başka birşey kalmadığında da, bütün yenilikçi düşüncelere karşı, kendilerini korumak amacı ile kontrol altına alınmıştır. Bu kontrol mekanizması tabii ki entelektüelyaratıcılığı tahdit etme şeklinde tezahür etmiştir.

Müslümanların, Peygamberlerini sadakatle taklid etme ve Kur'an'ın emirlerini titizlikle takip etme arzularının etkisi, ileri sürdüğümüz bu tezle ilgili olmayan bir konudur, çünkü Müslümanlar "**entelektüel hareketsizlik**" siyasetini benimsedikten sonra da, İslam altı yüzyıl boyunca birçok yönde güçlü bir dinamizm göstermiştir. Bu süre içerisinde Peygamber örneği ve Kur'an'ın emirleri en güçlü rolü oynamıştır. Hatta bu dönemdeki dinamizmin temel sebebi de bu faktörlerin Müslümanlar üzerinde çok güçlü bir tesir icra etmesidir.

Entelektüel dinamizmi kontrol altına almak siyaseti 11. yüzyılda benimsenip 13. yüzyılın ikinci yarısında (Moğol istilasından sonra) da teyid edilince, bu alanda bastırılan dinamizm, özellikle imparatorluklar kurmak (siyasi), sanat, edebiyat, mimari (estetik) ve dini inançları yayma gibi yasaklanmamış alanlarda çıkış bulabildi. Binaenaleyh bu dönemde bu mahdut alanlarda yaratıcı faaliyetler vardı. Bu sınırlama, entelektüel ve eleştirel kabiliyetlerin genel yaratıcı gücünü bastırıp daha dar ve sınırlı alanlara kanalize ederek bunları kontrol altına almıştır.

Bu siyaset Müslümanlara beşyüz yıllık süre içerisinde gözle görülür bir zarar getirmemişti. Bilakis onlara, "**yeniliklere karşı çıkmak**" yolu ile inançlarını korumada ve onu ilk şekli ile devam ettirmede yardımcı oldu. Bu süre zarfında kurmuş oldukları imparatorluklar dünyada süper güç durumundaydılar. Bu olumlu durum dünyevi rahatlıkla da birleşince, yeniliklerden kaçınmanın doğru birşey olduğu artık iyice Müslümanların zihnine yerleşti. Yukarıda belirttiğimiz alanlarda büyük başarılar elde ettiler ve 17. yüzyılın sonuna kadar da bu siyaseti tekrar gözden

geçirip sorgulamak için hiçbir sebep görmediler. Müslümanları bu siyaseti sorgulamaya sevkedecek sebepler 18. yüzyılda artık iyice belirginleşti; ancak bu sırada (yüzyılların etkisi ile) düşünüş tarzı öylesine klişeleşmişti ki, Müslümanların dikkatleri sadece inançlarını sağlamlaştırmaya olan ihtiyaç üzerinde yoğunlaştı. Asıl sebep olan dünyevi sorunlara önem verilmedi. 18. yüzyılın ikinci yarısında bir kaç önde gelen fikir adamı bu duruma dikkat çektiler ve çok sert eleştirilere maruz kaldılar.

Bu kötü gidişten duyulan hoşnutsuzluk 19. yüzyılın ikinci yarısında iyice yayılmıştı; ancak "**entelektüelataletin**" farkına varılması 20. yüzyılın ortalarına rastlar. Müslümanlar "**entelektüeldurgunluğun**" farkına vardıktan sonra yüzyılların biriktirdiği eksikleri kapatmak için hummalı bir çalışmaya giriştiler. İslam dünyasına yeni bir kıpırdanış ve hareketlilik getiren bu durum, Batı tarafından bir "**diriliş**"in filizlenmesi olarak nitelendi; halbuki, bu bir diriliş değil, yüzyıllarca önüne set çekilmiş olan enerjinin salıverilmesi idi.

Tarihi bir ehemmiyeti olduğuna inandığım bu önermeyi ilerde bazı tarihî verilerle de desteklemeye çalışacağım.

Araştırmanın ana noktası şudur: Müslümanlar gerçekten iddia edildiği şekilde entelektüel yaratıcılıktan kaçınılması gibi kesin bir inanca ulaşmışlar mıdır? Eğer Müslümanlar arasında böyle bir ittifak olmadıysa, o zaman üzerlerine çöken bu durgunluğu birçok Batılı tarihçi ve antropologun iddia ettiği gibi, kültürel canlılıklarının düşüşü ve yok oluşuyla açıklamak zorunda kalırız fakat bu sefer de bugünkü "**diriliş**" veya kıpırdanışı bir yere oturtanlayız.

Tezin Genel Hatları

Bahsedilen zaman periyodunda dünya Müslümanları arasında "**inançlarını koruma platformunda**" genel bir düşünce tarzı benzerliği oluşmuştu. Bu benzerliği ortaya çıkaran dört ana unsur vardı:

İlk olarak, vahiy kaynakları aynıydı.

İkincisi, eğitim metodları Araplardan alınmıştı ve genel olarak Müslümanların yaşadığı veya yönetildiği tüm bölgelerde bu sistem benimsenmişti.

Üçüncüsü, onları asırlarca rahatsız eden temel sorunlar aynıydı. Bu sorunlardan ilki 9. yüzyılda Yunan felsefesinden yapılan tercüme sonucunda İslam inancının (akidesinin) tehlikeye düşmesiyle ortaya çıktı. Güçlkle kontrol altına alınan bu tehlike, Müslümanların zihninde, uzun vadede İslam inancının temel evrensel unsurlarını çarpıtacak (polemik konusu yapacak) bu tür faaliyetlere yanaşılmaması gerektiği imajını bıraktı. Doğrudan Müslümanları ve İslam Dünyası'nı hedef alan ikinci tehlike ise 13. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Moğol istilasıydı. Bu olay İslam Dünyasında şok tesiri yaptı. Müslümanlar bu istiladan geriye -ne pahasına olursa olsun korumaları gereken- inançlarından başka birşey kalmadığını ve böyle felaketlerden sağ çıkmak için inançlarına yapışmaları gerektiğini hissettiler. Artık hiçbir yeniliğe izin verilemezdi. Bu duygu tüm İslam Dünyası'nı kuşatmıştı.

Dördüncü sebep ise, benimsedikleri "**entelektüel faaliyetleri ve yaratıcı uğraşları yasaklama**" siyasetinin 18. yüzyıla kadar kendilerine gözle görülür hiçbir zarar vermemesi ve hatta inançlarını korumada yardımcı olmasıydı.

Entelektüelhareketsizliğin, kültürel zayıflamanın sonucu olmadığı iddiası, iki yönlü bir beşinci durum ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Biri, Müslümanların "**entelektüelyaratıcılık**" hariç, hayatlarının diğer yönlerinde gözle görülür bir dinamizme sahip olmaları. Diğeri de -bazı handikaplarına rağmen- yaklaşık iki yüzyıldır kendilerine meydan okuyan Batı'nın siyasi ve kültürel emperyalizmine artık azimle karşı koyabilmeleridir. Eğer İslam kültürü zayıflamış veya yok olmuş olsaydı, Müslümanlar son iki yüzyıl içerisinde uğradıkları bunca hezimet ve yıkımdan sonra, Batıya karşı çıkmaya; hatta kafa tutma gücünü bulamazlardı.

Burada Batıya karşı bir meydan okuma olduğu için komünizme de aynı derecede ehemmiyet vermeye lüzum yoktur. Çünkü o da Batı materyalizm ve sekülerizminin sadece biraz daha şiddetlendirilmiş şekli değil. Buna ilaveten va'z ettiği hayat şekli İslam toplumunun çok genel hatlarıyla benzeşmektedir. Ancak iç yapısı çok zayıftır. Bir ideoloji olarak yarım yüzyıldan fazla yaşayacağına benzemiyor. Güç olarak ise Batıyla çok benzeşmektedir.

Metod

Tezin oluşturulmasında aşağıdaki sıra takip edilecektir:

Bu teze doğrudan karşı olan, biri önde gelen bir kültür tarihçisi, diğeri de önemli bir antropolog tarafından savunulan iki teori incelenecek.

Çeşitli Müslüman gruplar arasında, günümüzdeki "**İslâmî diriliş**" hakkında varolan şüpheler mütalaa edilecek.

İslam'ın bilimsel çalışmalara bakışı izah edilecek.

İslam tarihini üç ana bölüme ayırarak, "**entelektüel hareketsizlik**" siyasetinin yaygın olarak benimsenmesinin (yukarıda belirttiğimiz) dört ana sebebi ve bunun günümüzdeki belirtileri, olayların ışığı altında kısaca incelenecek.

Son olarak;

Bu teze yapılan bazı eleştiriler açıklanmaya ve cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

I. DİREKT KARŞIT GÖRÜŞLER

Oswald Spengler gibi bazı modern tarihçiler İslam kültürünün "**gençlik enerjisi**"nin tükeniği ve A.L. Kroeber gibi bazı antropologlar da İslam'ın kültürel "**ateş**"inin söndüğü gibi fikirler ortaya atmışlardır. Fakat burada şu önemli noktayı belirtmeliyim ki; bildiğim kadarıyla ne bu şahıslar ne de diğer sosyal bilimciler, "**entelektüelhareketsizlik**"in bizzat Müslümanlar tarafından bir siyaset olarak benimsendiği ve İslam Dünyasındaki entelektüel ataletin sebebinin bu olabileceği ihtimalini göz önüne almamışlardır.

Spengler

Spengler'in "**gençlik**" benzetmesi zarurî olarak ihtiyarlardan sonra bir daha gençliğe dönüş olamayacağı sonucuna götürecektir. Hali hazırda Batılı bilim adamları ve araştırmacıları arasında bugün İslam dünyasında bir "**diriliş**" yaşandığı üzerine fikir birliği mevcuttur. Tabi biz bu değerlendirmelerin hepsini olduğu gibi kabul edemeyiz. Çünkü bunların bazıları -Arap servetinin

gücü hakkında yayılan mübalağalı şayialarla aynı cinsten olarak- siyasi bir takım amaçlarla ortaya atılmış fikirlerdir. Bununla beraber bu tür araştırmaların birçoğu sağlamdır veya en azından temelsiz değildir. Referans olarak bunlardan bazıları alınacaktır. Spengler'in kültür analizlerinden aynı zamanda şöyle bir sonuç da çıkıyor; eğer bir kültür bütün hedeflerini gerçekleştirdiyse, bu kültürün tüm potansiyel güçlerini zirveye ulaşmış olarak kabul etmek gerekir. Bundan sonra da doğal bir çözüme ve düşüş başlayacaktır. 12. ve 18. yüzyıllar arasında yaşamış Müslüman düşünürlerin entelektüel gelişimi ile ilgili söylediklerine bir göz atacak olursak görürüz ki, bunların hemen hemen hepsi ilk altı yüzyıl içerisinde kültürel gelişimin zirveye ulaştığını iddia ederler. Bu düşünürlerin içtihadı (ya da taze düşünceye karşı kullandıkları sloganlardan biri **"tecrübe edecek, yaşanacak bir şey kalmamıştır; yeni durumlardan ortaya çıkacak olan sorunlar da eski tecrübelerle çözülebilir"**dir. Spengler'in, Müslümanların kendi kendilerine adapte ettikleri bu siyasetten haberi var mıydı ve bundan etkilenmiş miydi bilemiyoruz. Fakat bundan haberdar olanlar, Spengler'in **"zirveye ulaştıktan sonra kaçınılmaz son"** teorisinin Müslümanlara, onların kendi savlarına ve siyasetlerine göre de uygun olduğu konusunda, onunla hemfikir olurlardı. Bununla birlikte bu sonuca ancak, bu Müslüman düşünürlerin savlarında ve sloganlarının altında yatan **"içtihadı karşı olma"** unsurunu gözden kaçırdığımızda, varılabilir. Bu unsur, yukarıda atıfta bulunduğumuz siyaseti ortaya koyar.

A, L. Kroeber

Kroeber ise, ortası yanmış kül olmuş ancak çevresi hâlâ yanmakta olan ve buralardan yayılan alevler sanki merkezden fişkırmış izlenimi veren bir orman benzetmesi yapar. Kroeber bu anolojisi ile İslam'ın birçok yönlerde dinamizm arzettiğini ve yayıldığını, ancak **"hayat ateşi"**nin söndüğünü ima etmektedir. Arnold J. Toynbee bu benzetmeyi yazarın zihnine işlenmiş **"İslam düşmanı Hıristiyan tarafgirliği"**nin bir kalıtımı olarak değerlendirir ve şöyle devam eder: **"13. yüzyılda Güneybatı Asya'nın Moğollar tarafından işgalini müteakip 14. yüzyılda Batı Avrupalı devletlerin ticari denizyollarını Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'den saptırması, 16, 17 ve 18. yüzyıllarda bu bölgenin ve Mısır'ın gerilemesine, sonra da tamamen çökmesine sebep olmuştur. Bu durum, bu bölgenin 19. yüzyılda tekrar kendine gelmesine ve ardından da daha dikkate şayan ve parlak gelişmelere sahne olmasına temel sebep teşkil eder. Bu bağlamda böylesine bir çöküşün ardından tekrar dirilme ve gözle görülür bir gelişim İslam'ın mükemmelliğinin, olgunlaşmışlığının sonucu olarak karşımıza çıkmakta. Ve bu tarihi gerçek Kroeber'in 'İslam'ın çölde yetiştirilen ölü bir deniz meyvası' olduğu tezini kati surette yıkmıştır."** (1)

Spengler ve Kroeber'in **"İslam kültürü ölüm döşeğindedir"** ya da **"hayat ateşi sönmüştür"** gibi teşhisleri doğru olarak kabul edilemez; zira bu teşhisler ne Müslümanların tarih boyunca imparatorluklar kurma, sanat, mimarî, inançlarını yayma v.b. alanlarda gösterdikleri dinamizmi; ne de günümüz İslam Dünyasında böyle bir dinamizmin gözle görülür şekilde tekrar ortaya çıkmasını açıklayamaz. Eğer İslam kültürünün özü -iddia edildiği gibi- çok önceden sönmüş veya kaybolmuş olsaydı; bırakın yeniden dirilmeyi, son üç asır içerisindeki onca baskı ve yıkımdan sonra yaşayamazdı bile. Hiçbir kültür araştırmacısı (kültür bilimci) şunu inkâr edemez: **"Siyasi güçteki iniş ve çıkışlar, iktisadi hayattaki kazanç ve kayıplar, bilgi ve bilimdeki aydın-**

lık ve karanlık devirler bir kültürün ancak zafer ve mağlubiyetlerinin birer göstergesidirler, yoksa bunlar o kültürün içsel zayıflığının veya güç kaynaklarının tükendiğinin işaretleri değildirler."

İslam tarihinde dikkate değer bir diğer fenomen de; eğer bir bölgede toptan bir dejenerasyon olduysa, daha sonra bir başka coğrafyada yeniden doğuş ve güçlenme olmuş ve bu "**yeniden doğuşlar**" beraberinde, hep bir dinamizm, faaliyet ve ihtişamla gelmiştir.

Müslümanların bölgesel tarihleri, İslam kültürü tarihi gibi bir bütün olarak incelenmemelidir. Eğer Philip K. Hitti Müslümanları, bugün yaşadıkları veya yönetildikleri ülkelere göre ayrı ayrı incelememiş olsaydı, 1968'de şu satırları yazamazdı: "**Modern dünyada İslam, Morokko'dan İndonezya'ya dar hâlâ yaşayan bir güçtür ve milyonlarca insan için bir yat yolu olmaya devam etmektedir.**" (2)

Moğolların 1258'de İslam Dünyası'nda yaptıkları tahribata bakarak neredeyse İslam kültürünün mezarına bir kitabe yazmaya kalkışan Will Durant da, 1950'de Müslümanların bölgesel yapılarını ayrı ayrı inceledikten sonra gerçeği keşfederek şunları söylüyordu: "**İslam, bugün dünyanın yarısını kaplayan dinç bir güç olarak yaşamaya devam etmektedir.**" (3)

1. MÜSLÜMANLARIN DURUMU

Çok garip gelebilir ama İslâmî diriliş üzerinde en fazla şüphe edenler Müslümanlardır. Bugün Müslümanlar, İslâmî bakış tarzlarının bu şüpheden etkilenmesi sonucu küçük meşgaleler tarafından zaptedilmiş haldedirler.

Bugün geleneksel Müslümanların çoğu, "**hayatın en yüksek gayesinin ahlâkî kemale erişmek olduğunu; günahsız, lekesiz bir hayatın var olabileceğini**" savunan (perfectionist) ve bu gayeyi gerçekleştirmeye çalışan insanlardır. Emirlerin günlük hayata titizlikle geçirilmesi kadar, ahlâkî yaşamın da lekesiz olmasını istemektedirler. **Bazılarına göre, dördüncü halifenin şehid edilmesine kadar süren ilk 53 sene hariç; kalan tüm İslam tarihi az ya da çok gayri İslâmî'dir.**

Şiiiler bu görüşü kabul etmemişlerdir. Müslümanlar arasındaki bu gibi görüşler, İslam inancının tarihini yazmak isteyenler tarafından göz önünde bulundurulup önemle ele alınmalıdır. Kültür tarihçileri ayrıca itikadî, ahlakî, siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel tarihler arasında ortaya çıkabilecek farklılıkları da gözönüne almalıdırlar.

Kültürün en yakın akrabası medeniyettir. Medeniyet, kültürün dışavurumu (manifestosu) olarak tanımlanabilir. Kültür ise insan zekâsını şekillendiren ve sosyal faaliyetleri yönlendiren dinamiklerin toplamı olarak anlaşılabilir. Kusursuz dini bir toplumda, bu dinamikler dinin etkin motivasyonu tarafından oluşturulur. Ve kültürün hemen tamamı din unsuruna dayanır. Burada bizi ilgilendiren; manevi hayatın nitelikleri veya itikadi ihtilaflar değil, temel motivasyonun sağlığıdır. Bu bakış açısından İslam kültürünün sağlığını araştırmaya çalışacağız ve göreceğiz ki, İslam kültürü bugün mazisi ile çok hassas bağları olan tek kültürdür. Dünyanın neresinde olursa olsun Müslümanlar için tek güvenilir ilham kaynağıdır. Buna karşılık dünyadaki diğer toplumların kültürlerinin geçmişleri ile olan bağlarının kopmuş veya kopmakta olduğunu görü-

yoruz. Batı, modern kültü olarak, "**sürekli değişimi**" ile övünmekte, Siyonizm militarist bir siyasete kaymakta, Hindistan artık laik olduğunu iddia etmekte, Çin ise geçmişini tamamen inkâr etmektedir. Bu konudaki görüşümüz geleneksel İslâmî bakış açısından pek farklı değildir.

Batılılaşmış Müslüman elit ise bir diğer aşırı uçtur. İki gruba ayrılırlar. Birinci grup nerede olursa olsunlar, yaşadıkları ülkenin gelişmiş ülkelerin sahip oldukları konfor, refah, lüks, güç ve prestije malik olmasını isterler. Diğer grup ise geri kalmışlık belasına çare olarak Marxist sosyalizmi ithal etmeye çalışır. Bu iki gruba dâhil edebileceğimiz kişilerin hepsi, tüm Doğu kültürünün değişmesi gerektiğine inanırlar. Hepsi de, dünyanın her yanındaki Müslüman kitlelerin, kültürlerinin taşlaşmış temelini oluşturan, evrensel İslâmî şura bağlılıklarından kopmak istememelerinden şiddetle nefret ederler. Bu iki grubun bu konuda uğradıkları hayal kırıklığı, başlıbaşına, İslam kültürünün nasıl sağlam ve derin temellere oturduğunun ispatıdır.

2. BİLİM VE İSLAM

Önde gelen Müslüman düşünürlerden, aynı zamanda değerli bir bilim adamı olan ve İslam medeniyetinin yaklaşan dirilişine inanan Seyyid Hüseyin Nasr "**Bilim ve İslam Medeniyeti**" adlı kitabının giriş bölümünde aşağıdaki tesbiti yapmıştır: "**İslami vahyin özü, tezahürleri açıkça gayriislami olarak nitelendirilebilen önceki medeniyetlerin miraslarından tamamen ayrı olarak, uygulanmaya başlanınca; asıl ilgi ve temayüller sapma ve olumsuz etkilenmelerden uzaklaşmıştır.**" (4)

Bu mülâhaza İslam tarihinin hangi devrine aittir? Şüphesiz; S.H.Nasr'ın "**İslami Bilimin Evrensel Şahsiyetleri**" adlı kitabının birinci bölümünde, insanlığın bilgi dağarcığına katkıda bulunduğunu söylediği ve bir listesini hazırladığı şahısların yaşadıkları devir değildir. Bu listeye göre bu büyük insanlar şunlardır: Cabir İbn-i Hayyan (721-815); Ebu Yusuf Yakup İbn-i İshak el Kindî (801-875); Huneyn İbn-i İshak (810-877); Sabit İbn-i Kurra (826-901); Muhammed İbni Musa el Harizmî (—, 863); Ebu Nasr el Farabî (870-950); Ebul Haşan el Mesudî (—, 956); Ebu Ali el Hüseyin İbn-i Sina (980-1037); Ebu Ali el-Hasan İbn-ul Hitam (965-1039); Ebu Reyhan el Biruni (973-1051); Ebul Kasım el Macriti (—, 1007); Ebu Hamid Muhammed el Gazali (1058-1111); Ömer Hayyam (1038- 1132); Muhammed İbn-i Rüşd (1126-1198); Nasreddin el Tu- si (1201-1274); Kutb el Din el Şirazî (1236-1311); Abdurrahman Ebu Zeyd İbn-i Haldun (1332-1406); Bahaeddin el Amili (1546-1621). (5)

Çoğu 9. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında yaşamış ve eser vermiş bu ünlü şahsiyetlerin arasında; teologlar, mütercimler, filozoflar, astronomlar, matematikçiler, fizikçiler, zoologlar, okyanus bilimcileri, coğrafyacılar, tarihçiler, hekimler ve genel bilimciler vardı. Bunlardan bazıları mucid, yaratıcı düşünür ve şimdiki Batı bilimciliğinin önderleriydi. Bu alanlardaki başarıları Avrupa'ya ulaştığında burada hayretler uyandırmıştı. **13. yüzyıl düşünürlerinden Roger Bacon, tabii bilimleri öğrenmek için Arap dilini bilmenin şart olduğunu söylüyordu.** Bu bilim adamlarından bazıları vahiy dayanağından yoksun Yunan felsefesini hazmetmiş, bazıları ise bu mukallitliğe şiddetle karşı çıkmışlardı. Seyyid H. Nasr'ın "**vahye olan inancın, ilgiyi değişim ve adaptasyondan çevirdiği**" tesbiti, herhalde bu insanlar ve yaratıcı ruhun alevlendiği bu devir için değildir. Nasr tarafından da belirtildiği gibi bu insanların Yunan felsefesine yönelmelerinin

sebebi, Hıristiyan ve Yahudi teologların İslam'a olan meydan okumalarını karşılamamanın araçlarını elde etme dürtüleriydi. Bu araçları düşmanları tarafından da bilinmeyen bu felsefede buldular. O felsefe ki, daha sonra bazıları için adeta bir vahiy haline geldi ve böylece İslâmî düşünce yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Sağlam müminler dikkatlerini bu felsefeyi öğrenmelerinin asıl amacından; yani gayri müslimlerin meydan okumalarından çevirmedi. Son olarak da Gazali bunu başarılı ve **titiz** bir çalışmayla karşılaşmasını bildi. Bu konudaki fikirlerimiz onun va'z ettiği ikaz ve tesbitlere dayandırılacaktır; fakat şunu söylemeliyiz ki, Gazalinin riskli yeniliklere karşı bir korunma (güvenlik) sistemi olarak benimsediği sufizm ve zühd, onun bilim karşıtı biri olarak algılanmasına ve yaptığı değerli çalışmaların ve fikirlerinin hakettiği önemi elde edememesine yol açmıştır.

Seyyid Hüseyin Nasr hem İslam medeniyetini olduğu haliyle savunma, hem de -kâinatın İslami telakkisi üzerinde durarak- Müslümanların entelektüel durgunluğunu açıklama görevini üzerine almış gibi görünüyor. Nasr, İslam vahyinin özü olan tevhid inancının, ortaya şöyle bir insan tipi çıkardığına işaret ediyor: **"Tek yönlü uzman (mütehassıs) ların yaptığı gibi sadece bir kabiliyetini geliştiremeyecektir. İslam dünyasında bu tip insanlar (sadece tek konu üzerine uzman) çıkmaktadır; ancak bunlar çoğunlukla ikinci derece şahsiyetler olmuşlardır. Akıllı kimse, mütehassısların tekdüze bilgi sistemine kendini sokmaz; çünkü o zaman daha yüksek bilgiyi kaçıracağını bilir. Dolayısıyla 'entelektüel başarı' -Yunan geleneğinde bulunmayan- 'bütünsel bilme' ye doğru çabalayan bir sezgidir."** (6)

Bu iddia eğer Müslüman'ın tek yönlü biri (uzman) olamayacağı ve dolayısıyla böyle bir şeyi istemeyeceği ve Müslüman'ın kâinatı hep tek ve entegre bir sistem olarak algılaması gerektiği anlamına geliyorsa; gerçekten yabana atılamaz bir düşüncedir. Ancak eğer Müslüman'ın, toplam bilgi içerisinde önemsiz ya da kifayetsiz kalacağı ve kendi evren anlayışının bir yansıması haline geleceği için sadece bir bilim dalında ihtisas yapmaktan kaçınacağı anlamına geliyorsa; o zaman tartışılabilir. İslam tarihine baktığımızda, böyle bir eğilim anlaşılabilir; fakat bunun **"kâinatın bir bütün olarak İslâmî yorumu"**ndan daha başka açıklamaları olabilir. Bir muhtemel açıklama şöyle olabilir: Bundan birkaç yüzyıl önce üretilen bilginin miktarı fertler tarafından toplanamayacak kadar fazla değildi. Böylece kabiliyetli Müslümanlar edebiyat, eczacılık, dini bilimler vs. de başarı elde edebiliyor, kendi alanlarında birer uzman olabildikleri gibi; genel olarak da malumat sahibi olabiliyorlardı. Bir sahada uzmanlaşmak, daha yüksek bilgiyi elde etmek için çalışmaya engel olmuyordu. İsteyen herkes kendini -bir konuya münhasır olmak gibi- tek düzeyli bir öğrenmeye bağlayabiliyor ve toplumda ikinci derece şahıslar durumuna yükselebiliyordu. İkinci derece diyoruz, zira toplum en yüksek dereceyi dini karizmalı **"salih"** kimselere vermişti. Müslümanların bu geleneğinin vahiyle olan bağı indirekt veya önemsiz derecededir. Bugün hem başlıbaşına bir konuda uzman olup hem de cihanşümul bir bilgi birikimine sahip olmak imkânsızlaşmıştır. Tabi eğer eski zamanların bilge ya da **"hâkim"**i, yerini çeşitli bilimlerde uzmanlaşmış çok sayıda bilim adamına bırakırsa o zaman belki toplum, olduğu gibi **"hâkim"** ya da bilge durumuna gelebilecektir. Bu durum, Allah'ın istediği toplum niteliğine, bilginin sınırlı alanlarda ve sınırlı miktarda bulunduğu eski durumdan çok daha yalandır. Allah Kur'an'da ümmete seslenirken şöyle diyor: **"Sizler, insanlar arasında çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz"** (Al-i İmran: 110)

Seyyid Hüseyin Nasr kendisine has derin bilgisiyle yukarıdaki iddiasını ispat için iki ayet göstermiştir. Bunlardan biri Allah'ın, "**herşeye kâdir olma, her şeyi bilme ve her yerde hâzır olma**" sıfatlarının belirtildiği Bakara suresinin 225. Ayeti; diğeri de, Allah'ın kendine münhasır gücünden yol gösterici "**Nur**" olarak haber verdiği ve "**insanoğluna remizlerle hitabettiğini söylediği**" Nur suresinin 35. ayetidir. Tabii ki, hiç bir Müslüman bu ayetlerin kapsayıcı gücünden şüphe etmez. Bunlar insan zihnine tahakküm eden ayetlerdir, ancak hiçbir şekilde parça parça bilgileri küfür alameti olarak nitelenmemektedir. Hiçkimse yukarıda S. Hüseyin Nasr tarafından listesi çıkarılan "**İslami Bilimin Evrensel Şahısları**"nın bilimin çeşitli dallarında "**parça parça**" araştırmalar yaptıkları için küfre girdiklerini savunmamıştır. Yukarıda isimleri verilen bilim adamlarının hiç biri her branşta uzman kimseler değillerdi. Eğer İbn-i Sina gibi bazıları tekfir edilmişse, bu onların kendi akıllarının bazı ürünleriyle alakalıdır. El Biruni'nin astronomide uzmanlaşması ve dini olmayan "**tarafsız**" entelektüelizm oluşturmasına rağmen, hiçbir zaman tekfir edilmemesi bunun ispatıdır.

Hangi dine mensup olursa olsun insanlar tarih boyunca bilime karşı olmuş veya ortaya koyduğu gerçeklere şüpheyile bakmışlardır. Saf bilimin dine karşı tarafsız olacağı onları hiç bir şekilde teselli etmemiştir. Bilimin tarafsız sonuçları dini olmayan metafiziğin hizmetine verilmeyece; bu uygulama, hileli tartışmalarla başa çıkamayan dindar insanların bilime karşı savaş açmalarına sebep olmuştur. Bu, Hıristiyan ve Müslümanların düşüncesini aynı şekilde kuşatan bir hata olagelmıştır. Aslında bu insanların karşı oldukları bilim değil, ilahi güce inananların bazı seçilmiş bilimsel teoriler üzerine kurdukları hileli ve aldatıcı karşıt felsefedir.

Bilim ve felsefe arasındaki bu ayrım ilk defa Ebu Hamid Muhammed el Gazali (1058-1111) tarafından yapılmıştır. Gazali, dindışı Yunan felsefesini "**büyük hürmetle ve hiçbir eleştiriye tabi tutmadan benimsemi**" eğiliminin ortaya çıkardığı tehlikeyi gördüğünde; çare olarak spekülâtif düşünceye hücum edip, Müslümanlara felsefenin ne kadar zayıf olduğunu gösterdi. Gazali'nin bu çıkışı, saf bilime ya da bilimsel araştırma metodolojisine karşı bir hareket değildi. Bilakis, "**saf bilimin en nihai sonuçlarının sorgulanmaması gerektiği şeklinde**" uyarıda bulunmuştur. O'nu bilime veya bilimsel araştırmalara karşı olmakla itham edenler, eğer "**Filozofların Çelişkileri**" (Tehafut-ul Felasifeh) adlı muazzam eserini biraz dikkatle incelerlerse, daha adil davranmış olurlar. **Bu kitap Gazali'nin tasavvufa olan eğilimiyle ilgilenmeye başlayanlar üzerinde olduğu kadar, İslam'da bilginin Kuran ve hadis çalışmalarından başka bir mana ifade etmediğini savunanlar üzerinde de yanlış izlenimler bırakmıştır.**

Gazali bugüne kadar İslâmî düşüncede bir lider olarak gelmeyi başarmış; fikirleri, İslam düşünce dünyasında derin etkiler bırakmış bir otoritedir. Bu kitabının (Tehafut-ul Felasifeh) giriş bölümünden yapacağımız bazı alıntılar O'nun, "**din, eğer bilimle çatışıyorsa bunun din için bir tehlike olduğu**" şeklindeki düşüncesini açıkça ortaya koyacaktır. Onu, felsefeye karşı hücumla geçmeye mecbur eden sebepleri aşağıdaki şekilde ifade etmiştir: "**Daha fazla malumat ve anlayışa sahip oldukları için kendilerinin diğerlerinden üstün olduğuna inanan bir grup insanın varlığını keşfettim.**" (7)

Kendilerini üstün görmelerinin sebepleri Gazali'ye göre şunlardı: "**Bu insanların dalaleti - Yahudi ve Hıristiyan'larda olduğu gibi- etrafta ne duyarsa veya görürse hiç sorgulamadan**

olduğu gibi benimsemeleridir. İslami olmayan bir atmosferde doğup büyüdükleri ve ataları onlara daha iyi yollar göstermediği için kendilerini bunlardan koruyamıyorlar. İkinci olarak bu dalaletlere bazı hayalperest fikirler üzerine oluşturulmuş teorik sorgulama (araştırma)lardan kaynaklanmaktadır." (8)

Gazali bu insanların sadece teorik sorgulama şekillerine ve hayalperest fikirlerine karşı çıkmıştır. Zekasının keskinliği bu insanların somut bazı başarılar elde ettiklerini ve bunlara karşı çıkmanın akılsızlık olacağını görmesini sağlamıştır: **"Bunlar hiçbir zaman, dini hükümlerin doğruluğunu inkâr etmemişlerdir. Bilakis Allah'a iman ederlerdi, ancak detaya muallik bazı konularda tökezlemiş, yanlış yola sapmışlar ve diğerlerinin de doğru yoldan sapmalarına sebep olmuşlardı. Biz onların nerelerde ve ne şekilde hataya düştüklerini göstermeye çalışacağız. Fakat bizim incelemelerimiz, bu insanların fikirlerinin altında yatan somut başarılarını karalamaya yönelik olmayacaktır."** (9)

Felsefeye karşı olmasının saf bilime karşı olmakla hiçbir alakası yoktur. **Gazali, filozofların fikirlerinin devamlı değiştirdiğini; çünkü ne pozitif araştırmaya ve ne de vahye dayanmadığını söylemiştir.** Dolayısıyla, bu filozofların fikirleri ciddiyetle ele alınmayı hak etmemiştir: **"Şimdi dikkatimizi bu filozofların bilimini sistematize ve formulize eden ve Büyük Filozof veya 'Hace-i evvel' olarak bilinen filozofun teorilerinde bulunan çelişkiler üzerinde yoğunlaştırmaya çalışacağız. Bu çalışmayı, filozofun aşdahlı dilini ve bir takım lüzumsuz laf kalabalıklarını elimine edip, felsefesinin temel prensip ve eğilimlerini incelemek şeklinde yapacağız. Bu filozof kendi hocası Eflatun dahil bütün seleflerini cerh eden Aristo'dur. Aristo, hocası Eflatunu da cerh ettikten (fikirlerini çürüttükten) sonra şunları söylemiştir: 'Eflatun benim için azizdir, ancak gerçek daha azizdir.'**

Bu küçük anekdotu, kendi görüşlerinde de filozofların sağlam bir yerlerinin olmadığını göstermesi açısından naklettik. Onlar hükümlerini pozitif araştırmalarla desteklenmemiş ve vahye dayanmayan, tahmin ve spekülasyonlar üzerine verirler. Ve bu metafizik teorilerinin doğruluğunu matematiksel ve mantıksal bilimlerden çıkarıyormuş gibi görünürler. İşte bu metod bazı zayıf kafalı insanlar üzerinde çarpık tesirler bırakmıştır. Fakat eğer metafizik teorileri, matematik bilgiler gibi sağlam ve kat i olsaydı, matematik üzerinde ihtilafa düşmedikleri gibi metafizik" problemler hakkında da bu kadar ihtilafa düşmezlerdi." (10)

Yukarıdaki iktibaslar Gazali'yi; rasyonel uğraşlara veya bilimsel araştırma ve çalışmalara karşı olmak ithamından beraat ettirmeye yetecektir. O, ne tek yönlü araştırma çalışmalarına karşı çıkmıştır ne de Kur'an böyle bir karşı çıkışı destekleyecek deliller ihtiva eder.

Gazali'nin, bilimle çatışmalarını için Müslümanlara yaptığı uyarıyı tekrarlamadan evvel, bizim için asıl kaynak olan Kur'an'a dönebiliriz. Eğer tarihin bilimsel çalışmaların yasaklandığı dönemlerinde, Müslümanlar arasında bir fikrin tarihsel söylemi hakim olmuşsa, bunun altında o zamanların İslam medeniyetiyle, bu medeniyetin şimdiki dirilişinin farkları yatar. Kur'an bize insanın bilgisinin eksik olduğunu anlatır: **"GERÇEK ŞU Kİ, bu Kur'an o dosdoğru olan yolu göstermekte; dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koyan müminlere, ödülleri çok büyük olacağını müjdelemektedir ve ahirete inanmayanlara da kendileri için çok can yakıcı**

bir azap hazırladığımızı [haber vermektedir].” (İsra: 9) Ve peygamberin şahsında insanlara şöyle dua etmelerini söyler: **"Rabbim, benim ilmimi artır"** (Taha:114), insanları zanla hareket etmemeleri için uyarır: **"Ve onların bu konuda hiçbir bilgileri olmadığından yalnızca zannın ardından giderler: ama zan, hiçbir zaman gerçeğin yerini tutmaz."** (Necm: 28) Onları günlük basit meşgalelerden kafalarını kaldırıp kâinatın yaratılışı gibi büyük olaylar üzerine düşünmeye davet eder: **"Göklerin ve yerin yaratılması, renklerinizin ve dillerinizin farklılaştırılması (da) O'nun alametlerindedir: bunda, kuşkusuz, [fitrî] bilgiye (anlama ve kavrama yeteneğine) sahip insanlar için dersler vardır! Hem gece hem de gündüz uyuyabilmeniz ve O'nun nimetlerinin ardından koşma [arzu ve yeteneğine sahip olma]nız da O'nun işaretlerinden biridir: bunda, kuşkusuz, dinley[ip anlamak istey]en kimseler için mesajlar vardır!"** (Rum: 22-23) Vahye rağmen **"sağır ve körler"** gibi aşağılara düşmemeleri için uyarır: **"Yahut 'Size fayda ya da zarar verebildiklerine [gerçekten inanıyor musunuz]?' dedi."** (Şuara: 73) Onlara nefislerinde ayetlerini açacağını ve o zaman bunların hak olduğunu iyice anlayacaklarını söyler: **"Zamanı geldiğinde insana mesajlarımızı [evrenin] uçsuz bucaksız ufuklarında ve kendi öz benliklerinde [bulduklarıyla] tam olarak anlatacağız ki, bu [vahy]in tartışılmaz bir gerçek olduğu, apaçık ortaya çıksın. Rabbinin her şeye tanık olduğu[nu bilmeleri onlara] hâlâ yetmez mi?"** (Fussilet: 53)

Bu âyetler açılıncaya kadar Müslümanların iltifat etmemesi gereken -Yunan felsefesi gibi- bazı teorik çalışmalar olacağı ve Müslümanların -9. yüzyılda yaptıkları gibi- bunları ilahi emirlermiş gibi benimsememesi gerektiği şeklinde devam eder. Bilim sadece bu fiziki dünyayı araştırmada kullanılacak bir metoddur. Bu metod, kâinatın muntazam kurallarla yönetildiğini ortaya koymuştur. Gelecekte insanlığı tehdit edecek modern tehlikeleri, insanlık adına karşılayacak olan **"İslam'ın dinamizmi"**nin alacağı tavır da budur. Gerçek bir Müslüman, bu (Yunan felsefesi) gibi tehlikelerden korkmamalıdır; çünkü bunlar onun inancını sarsacağına, imanını daha da artırır: **"Geçmiş vahyin izleyicilerinden bazıları [birbirlerine] şöyle der: "[Muhammed'e] inananlara günün başında vahyedilene inandığımızı söyleyin, daha sonra geleni ise inkâr edin ki, [inançlarından] belki geri dönerler."** (Al-i İmran: 72)

Yeni bilgi İslam için hiçbir şekilde tehlike unsuru değildir. Bilakis Peygamber (as.) in dediği gibi **"ilim Müslümanın kayıp malıdır, nerede olursa olsun onu elde etmeye çalışmalıdır."** Gazali'nin, bilimin nihai sonuçlarını reddetmenin tehlikelerine karşı aşağıda vereceğimiz uyarısı gerçekten öğreticidir. Bilimin ortaya çıkardığı sonuçları, inanç esaslarıyla çelişen ve çelişmeyen olarak ikiye ayırır. Mesela dünyanın yuvarlak olduğu ve güneşin etrafında döndüğünü gösteren sonuçlar ikinci kategoriye girer. Bu konuda şunları söyler: **"Astronomik ve matematiksel delillerle oluşturulan bu sonuçlar itiraza hiç ihtimal bırakmamışlardır. Eğer siz, elinde bilimsel konularla ilgili tüm veriler bulunan; dolayısıyla mesela ay veya güneş tutulmasının olup olmayacağı, ne zaman olacağı, ne kadar süreceği, kısmî mi yoksa tam mı olacağı üzerine yapacağı tahmin için hesaplar yapan birine bütün bunların dine aykırı olduğunu söyleyecek olursanız, sizin bu iddianız onun bilime olan inancını değil, dine olan inancını sarsacaktır. Dine, bir düşmanın hamasî düşüncelerle yapabileceğinden daha fazla zarar, bizzat dine yardım etmek için methodsuz bir şekilde hareket edenlerce yapılmıştır. Bir atasözünde ifade edildiği gibi, 'Akıllı düşman, aptal dosttan daha az zararlıdır.'" (11)**

Gazali iddiasını Peygambere atfedilen bir rivayeti değerlendirerek ifade etmeye devam eder. Bu rivayette Peygamber (a.s.) "**güneş tutulmasında güneşin gücünün azaldığını, mecal-siz kaldığını**" söylemektedir. Gazali bu rivayeti matematiksel ve astronomik delillerle çeliştiği için mevzu olarak değerlendirir ve reddeder. Ancak bu hadisin uydurma olduğunun tarihsel olarak ispatlanamaması durumunda, alternatif olarak aşağıdaki teklifi yapar: "**Kat'i ve sağlam olan astronomik ve matematik delilleri reddetmektense bu hadisi tefsir etmek daha kolay olmaz mı? İnsanlar bu gibi kapalı ifadeleri rasyonel delillerle tefsir ederek gerçekten anlaşılır hale getirmişlerdir.**" (12)

O'na göre, dini inançların ispatlanmış bilimsel sonuçlarla çelişmesi ancak dine zarar verir: "**Ateistler, dindar bir insanın böyle bilimsel sonuçların dine aykırı olduğunu savunması karşısında daha ziyade memnun olacaklardır. Çünkü o zaman onlar için böyle kesin sonuçlarla çelişen bir dini reddetmek çok daha kolay olacaktır.**" (13)

Böyle sonuçların inanç esaslarından olmadığını işaret eder: "**Çünkü bir Müslüman'la materyalist bir filozof arasında ortaya çıkacak temel sorun sadece "kainatın ezeli mi olduğu, yoksa zaman içinde bir başlangıcının mı olduğu 'dur. Bizim inancımız kâinatı -usulü, biçimi nasıl olursa olsun- Allah'ın yarattığıdır.**" (14)

Gazali'nin nasıl keskin bir zekaya sahip olduğunu ve sorunun özüne nasıl kolayca ve olabildiğince doğru bir şekilde iniverdiğini görebiliyoruz. Onun düşünce şekli modern şekle örnektir. Kati bir şekilde ispatlanmış bilimsel sonuçlarla olan çelişkileri ekarte edip, bunları bilimin değişen teorilerinden ayırabilmiştir. Çünkü zaten bu teorilerin değişkenliği kendi sonuçlarının reddi demektir. Fakat gerçek bilim, Allah'ın "**sizin nefsinizde açıklayacağım**" dediği ayetleri de açıklama yolunda objektifliğini korumakta ve bu yolda ilerlemektedir. Şu esnada bilimi yardımcı yararlı aletler olarak görevlendirebilir ve onu amaca ulaşmadaki basamaklar olarak kabul edebiliriz.

Sonuç olarak; bilim veya araştırmacı ruh ile İslam arasında bir çelişme veya çatışma yoktur. Bilakis Kuran düşünmeyi teşvik eder ve dikkatli beyinleri tümevarımsal mantık metodunu kullanmaya yöneltir.

4. İSLAM TARİHİNİN ÜÇ ANA BÖLÜMÜ

Şimdi meselenin özüne gelmişken; Müslümanların gerçekten, kendilerini muhafaza aracı olarak "**yaratıcı düşüncüyü bastırma siyaseti**"ni benimseyip benimsemediklerini anlayabilmek için, İslam Tarihi'ni üç ana bölümde genel hatlarıyla incelememiz gerekmektedir. İlk bölümde İslam'ın dinamizminin tam olarak kabul edildiği dönemi, İkinci bölümde durgunluk dönemini, üçüncü bölümde de bu dinamizmin 20. yüzyılda tekrar görülmeye başlanmasını inceleyeceğiz.

Birinci Bölüm

Reddedilemez Dinamizm

İslam tarihinin ilk döneminde mevcut dinamizm hiç kuşku götürmez. O, Müslümanlara gelmiş bir mucizeydi. Batı, uzun zaman bu dinamizmde "**vahşilik**"ten başka birşey görmedi. Ta ki, Batılı müstekbir düşünürler ve tarihçiler İslam inancının, ilk çıkışından beri şaşılacak de-

recede dinamizme sahip bir kültür olduğunu kabul edinceye kadar. Bazısı az, bazısı çok; ama istisnasız hepsi buna şaşırılmışlardı. Örnek olarak Philip K. Hitti'nin "**Araplar**" adlı eserinde bu konuyla ilgili söylediklerine bir göz atalım: "**Miladi 7. yüzyılın ilk üçte birlik döneminde yaşayan birisi eğer, o zamana kadar hiç duyulmamış, görülmemiş bir gücün vahşi ve az bilinen Arabistan çöllerinden çıkıp, dünyanın o zamanki iki süper gücünü karşısına alıp, birini tamamen yıkacağını (Sasani) diğerinin de topraklarının büyük bölümünü ele geçireceğini (Bizans) söyleseydi; hiç şüphesiz herkes ona 'deli' derdi. Fakat bütün bunlar aynen olmuştur.**" (15)

Bu dinamik dönemin ne kadar devam ettiği üzerinde bir görüş birliği yoktur. Başlangıcı gayet nettir; ancak sonunun başlangıcı öyle değil. Bunun sebebi ise şudur: Müslümanların yükselişi sabah vakti yükselen güneş gibi göz kamaştırıcı, harikulade ve sağladı; fakat duraklama ve düşüşleri -18 ve 19. yüzyıllar hariç- İslam ümmetinde hem coğrafya hem de zaman olarak homojen olmamıştır. Dolayısıyla bu dönemde duraklamanın tam olarak ne zaman başladığını tesbit etmek hayli güçtür. Eğer sorunu ortaya çıkarmak amacıyla İslam kültür ve medeniyet tarihini inceleyecek olursak Oswald Spengler ve K. L. Kroeber gibi araştırmacıların teorilerine zıt bir sonuca varacağımız kesindir. Bu iki şahsın görüşlerini yukarıda ifade etmiş ve neden bu görüşlere katılmadığımızı ortaya koymuştuk. Üçüncü bir bakış açısı da genel tarihçilerinkidir. Bu konuda geniş bir literatür vardır. Bu tarihçilerin yaptıkları araştırmalar sadece sultanlık veya imparatorlukların siyasi güçlerinin kuvvetliliği ve zayıflığını ölçmeye yöneliktir. 14 asırlık İslam tarihi boyunca Müslümanların kurmuş oldukları hiçbir imparatorluk veya hanedanlık devamlı bir şekilde ayakta kalmış değildir.

Sonuç olarak bu tarihçiler her hanedanlık veya imparatorluğu ayrı bir birim olarak tahlil etmeye zorlanmışlar; bunları en fazla mezhebi, ırkî ve coğrafi sınıflandırmaya tabi tutmuşlardır. Örneğin İspanya'daki, Mısır'daki, Hindistan'daki Müslümanların tarihlerini veya Arapların, Tatarların, Osmanlıların ve Moğolların tarihlerini yazarlar. Bazen Arnold J. Toynbee gibi dürüst ve kaliteli tarihçilerin, ırkî özelliklerle İslam medeniyetinin niteliklerini karıştıran araştırmalarıyla da karşılaşabiliyoruz: "**Arap meselesinde etkin "Osmanlılık ve Batıcılık" dalgalarının Arapların özgürlük şanslarını bastırarak, onları muhtemel toplumsal bir intihardan koruyup korumadığı hâlâ açıklığa kavuşmamış bir sorudur.**" (16)

Bu tesbit, siyak sibakıyla paralel bir tesbittir; ancak bunu okuyan biri yazarın, İslam medeniyeti veya ırkî meseleler üzerinde mi düşündüğünü, yoksa bunları Batı medeniyeti ile mukayese mi ettiğini anlayamaz. Toynbee, kitabında İslam medeniyetini bu şekilde kabul eder; ancak yukarıdaki cümlede onu iki ana akıma ayırmış ve bunları birbirinden bağımsız olarak ele almış görünüyor ve dolayısıyla birbirlerine karıştıklarında "**hangisinin yokolup, hangisinin yaşamaya devam edeceği gibi**" bir soru gündeme getiriyor. Bu iki akım eğer kenarlarını yıkıp birlikte akarlarsa ve böylece ana kaynağın onları beraberce beslemelerini sağarlarsa, hangisinin kuruyacağı sorusu gündeme gelmemiş olur.

Müslümanları ırkî ve coğrafi birimlere ayırmanın, İslam kültürünün özünü keşfetmek için Sünnilerin, Şiiilerin ve Vahhabilerin siyasi tarihlerini ayrı ayrı incelemekten daha iyi bir yanı yoktur. Aslında aradıkları "**öz**" kendi oluşturdukları parçaların arasından akıp gitmekte; dolay-

sıyla bu öze hiçbir zaman vakıf olamamaktadırlar. İşte bu, tarihçilerin ümmet olarak Müslümanların üzerine durgunluğun ne zaman çöktüğü hususunda tam bir zaman söyleyememelerinin sebeplerinden biridir. Bu tarihçilerin bazılarına göre Arabistan merkezli İslami gücün coğrafi yayılımı 743 yılında, İspanya merkezli İslami gücün yayılımı ise 732 yılında son sınırlarına varmıştır. Fakat Safavi İmparatorluğunu, Hindistan da kurulmuş onca hanedanlıkları ve 17. yüzyılda üç kıtaya yayılmış koskoca Osmanlı İmparatorluğunu da hesaba katmak gerekmez mi? Bu tarihçilerin durgunluğun başlama tarihi üzerine söyledikleri, İslam kültür ya da medeniyetinin canlılığının tüm tarihiyle paralellik arzetmez.

Bu tarihçilerin bir sorunu da ilk önce bir gücün doğuşuna, gelişimine ve düşüşüne dikkat edip, daha sonra bunların sebeplerini araştırmalarıdır. Bu çalışma sistemi her ne kadar onların şöhretlerine yardım etse de hayal kırıklığına uğramalarının sebebi de yine bu olmuştur. Bu metod onlara prestij sağlamıştır, çünkü tarihi bir vakanın daha sonradan keşfedilen sebepleri her zaman okuyucu çekmiştir. Gerçekten böyle olduğunu sadece olaylara uygun düşen sebepleri sıralamalarından da anlayabiliriz. Bundan başka yükseliş ve düşüş olgularının ortak bir takım elemanları da onlara kolay yoldan prestij sağlamıştır. Mesela herhangi bir yerdeki siyasi bir otoritenin gücündeki "**düşüş**", o siyasi otoritenin içindeki bozulmanın özelliklerini açıklayacaktır. Meselâ eğer bir devlet zayıfsa, işlerin yolunda gitmeyeceğini, dahili veya harici bir baskıdan dolayı devlet yönetiminin vitesten atacağını bilmek için dahi olmak gerekmez. Eğer bir grup devletin idare şekli ve hükümet yapısı aynı ise (İslam devletlerinde olduğu gibi) hepsinin zayıflıklarının bir çok sebebi de aynı kaynağa bağlı olacaktır.

Olaya daha spesifik yaklaşacak olursak; İslam devletlerinde yönetim biçimlerinin hemen hemen aynı olduğunu görürüz. Hemen hepsinde site devletlerinin oluşumundan 17. yüzyıla kadar bilinen en gelişmiş yönetim biçimi olan veraset ve monarşi unsurları vardı. Monarşi sisteminde "**vezir**", denilen kalburüstü subaylar ve diğer danışmanlar bulunurdu, Ülkenin toprakları yan bağımsız yöneticiler tarafından kendi adları altında eyaletlere ayrılırdı. Asil aileler özel statülere sahiptiler ve kişisel mülk ve nüfuzları nispetinde devlet yönetimi üzerinde tesirleri olurdu. 17. yüzyıla kadar ne Batı ne de Doğu, daha değişik bir yönetim şekli denemediler. Bu sistem, tabiatında belli bir takım zayıflıkları barındırıyordu. Bunlardan biri yönetimin gücünün ve sağlamlığının devletin başındaki şahsın niteliklerine ve seçtiği danışmanların sadakatine bağlı olmasıydı. Bir diğeri ise başa geçen varisin kişisel yetenek ve niteliklerinin tamamen şansa bağlı olmasıydı. Bu tip devletlerin dejenerasyonlarının sebepleri hep aynıdır; saray maiyeti arasındaki kıskançlıklar, entrikalar, zenginlikten doğan sapıklıklar Ve bunları takiben idari zayıflık. Son olarak buna devletin acımasızca bastırmaya çalışacağı halk isyanları, ardından ortaya çıkan anarşik ortamı ve bu ortamdan yararlanmaya çalışacak olan bazı maceraperestleri vs. ekleyebiliriz. Bütün bunların içinde İslami veya gayri İslami hiçbir şey yoktur. Hiç bir İslam tarihçisi -çıkardığı sonuçlar bize yumuşak ve makul gelse bile- bu konuları anlatırken İslam kültürü veya medeniyetinden bahsetmez.

İdeolojik devletlerde, ideolojilerin değişik yorum ve tefsirleri de siyasî zayıflığın sebebi haline gelebilir. Ancak açık ve gerçekten kavranmış bir ideolojik farklılık her zaman toplumun bir bütün olarak ortak motivasyonunun zayıfladığının kesin belirtisi değildir. Bunların etkilerini tam olarak ölçmek son derece güçtür zira toplumun bunlara karşı nasıl reaksiyon göstereceğini

bilmek çok zordur. Meselâ Müslümanlar bir yüzyıl öncesine kadar Vahhabiliğe dehşet ve korkuyla bakıyorlardı. Diğer taraftan İngiliz Hükümeti Şeyh Muhammed İbni Abdul Vahhab'ın ortaya koyduğu düşünce sisteminde büyük bir potansiyel görüp, İslam dünyasında O'na karşı geniş çaplı nefret oluşturabilmek için girişimlerde bulundu. Bütün bunlara rağmen Vahhabilik bugün tüm Arabistan'a yayılmış ve burada etkin bir güç kaynağı olmuştur.

Yenilikler ve Durgunluk

Şuna şüphe yok ki, düşünce ve pratikteki yenilikler Müslümanlar tarafından hep şüpheyle karşılanmıştır. Böyle olmasının birçok tarihi sebebi vardır. İlk İslam devri olan 7. yüzyıla baktığımızda Şiiiler ve Sünniler tarafından aynı derecede sevilmeyen, derin bir şekilde motive olmuş "**Havaric**" denilen bir grup sofu görürüz. Bu insanlar İslam dünyasının o zamanki durumunu yanlış muhakeme ettikleri için tüm gruplara karşı İslam uğruna silahlı eylemlerde bulundular. Üçüncü bir akım ortaya koymuşlar ve terör silahını kullandıkları için kısa sürede yok edilmişlerdir. 9. yüzyıl da rasyonalist "**Mutezile**" akım, Abbasi halifelerinin himayesinde büyük prestij kazandı. Aynı halifeler bu rasyonalizm akımını destekleyen Yunan felsefesini de teşvik etmişlerdi. Bu insanların rasyonalizmi, İslam'ın hedeflerinin içinde de bulunabilir. İspanya'da tutunabilmelerinin sebebi buydu. Bazı aşırı tarafları bir yana, zamanlarının en önde gidenleriydiler. Tabii olarak birçok İslam alimi tarafından çok sert eleştiriler aldılar. Aşırılıklar Müslümanların zihninde rasyonalizm, yenilikler ve entelektüelliğe karşı bir korku bıraktı. Diyebiliriz ki, aşırı cüretkâr entelektüellikleri İslam dünyasında gelecekte yapılacak entelektüel faaliyetler için çok zararlı olmuştur. Mutezile aşırı rasyonalizmi ile indirekt olarak bu akıma aynı aşırılıkta zıt olan subjectivizm ve tasavvufa güç vermiştir. Ve Mutezilenin -hak ettiği- mağlubiyeti, Müslümanların entelektüel durgunluğunun başlangıcını belirlemiştir.

Eğer gözle görülür felâketvari bir olayla başlamamışsa, bir toplumdaki durgunluk veya düşüşün başlangıcına tam bir tarih tesbit etmek mümkün değildir. Ebul Haşan Ali Nedvi'nin dünya çapında tanınmış "**Müslümanların Yükseliş ve Çöküşlerinin İnsanlığa Etkileri**" adlı kitabında da ifade ettiği gibi; nasıl bir insan ne zaman uykuya daldığını tam olarak bilemiyorsa, hiç kimse bir toplumda düşüşün tam olarak ne zaman başladığını bilemez.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 13. yüzyılın ortalarından önce entelektüelizm İslam toplumunda genel bir kabul görmemişti; ancak bu dönem içinde siyasi zayıflık veya düşüş de olmamıştı. 11. yüzyılın sonlarında başlayan "**Haçlı Seferleri**" ise Müslümanları siyasi ve manevi olarak daha da sağlamaştırdı. İlk sefer 1096'da başladı ve 9.su ve en büyüğü de Osmanlıların İstanbul'u kuşatmasıyla 1274 de sona erdi. Genel olarak bu olay çeyrek yüzyıl İslam dünyasına psikolojik bir zafer havası bırakmıştır.

Haçlılar için de, Müslümanlar için de zafer çok zor kazanılmıştı ve çok kayıp verilmişti. Müslümanların psikolojik kazanımlarına karşın, Haçlılar Avrupa'ya maddi bir takım kazançlarla gidiyorlardı. Bu kazançlarla Avrupa'ya medeniyet, şövalyelik, asalet ve güç taşıdılar. Fakat Müslümanlara nihai olarak yenilmeleri onları başarılarından ötürü akıllarını oynatmaktan korumuştur. Bu durum, Yunan felsefesi çalışmalarının sonucu ortaya çıkan inancı koruma endişesine entelektüel çaba platformunda değişik bir boyut daha ekledi.

Diğer yandan Haçlılar, Avrupa için utanç kaynağı da olmuştu. Hıristiyanlık, İslam'ı hep baş düşmanı olarak görüyordu; ancak bu berabere sonuçlanan savaş onlara aynı zamanda düşmanlarının siyasi ve kültürel gücünü ölçme fırsatı verdi. Avrupa, medeniyetin ve bilimin kendisinden ne kadar ilerde olduğunu keşfetti. Müslümanların sahip oldukları üstün nitelikleri elde etmek ihtiyacıyla uyandı ve bu hedefi gerçekleştirmek için yola koyuldu. İslam Dünyasından daha kuvvetli hale gelinceye kadar, yüzyıllarca, Rönesans, Reform ve Kilisenin ıslahı hareketlerinin Müslümanlarla olan ilişkilerin tesiri ile gerçekleştiğini kabul etmediler. Asırlarca intikam duyguları içinde acı çektiler ve şunu hiç unutmazlar; İslam her zaman bir süper güç haline gelebilecek potansiyele sahiptir ve bu gerçekleşirse kendileri için yine en büyük tehlike olacaktır. 1212'de İspanya'daki Hıristiyan Prenslüklerin bu ülkedeki İslâmî yönetime karşı başlattıkları ve buradaki Müslümanların kovulması ile sonuçlanan savaş, Haçlıların mağlubiyetlerinden kaynaklanan kinin bir yansıması idi. İspanya için Müslümanların bu topraklardan kovulması büyük bir kayıptı; ancak bu, fanatik Hıristiyanları hiç ilgilendirmiyordu. Lane Poole **"İspanya'daki Müslümanlar"** adlı kitabında Müslümanların buradan çıkarılması konusunda şunları söylüyor: **"Onlar altın yumurtlayan tavuklarını öldürdüklerini anlamadılar. İspanya yüzyıllarca medeniyetin beşiği, sanat, bilim, eğitim ve aydınlanmanın merkezi olmuştu. Hiçbir Avrupa ülkesi Endülüs'ün medenî seviyesine yaklaşamamıştı. Ferdinand'la İabella'in kısa ihtişamı ve V. Charles'in imparatorluğu bile böyle güçlü bir üstünlük kuramamıştı. Müslümanların sürülmesinden sonra 'ödünc ışık almış ayın parıltısı gibi' kısa süren Hıristiyan-İspanyol parıltısının ardından İspanya, içine gömüldüğü karanlıktan bir daha kurtulamadı."** (17)

Haçlılar İslam kültürünü parçalayamamışlardı ancak 13. yüzyılın ortalarında onu paramparça eden bir felaket oldu. Bu, Moğol istilasıydı. İslam tarihçileri bu olayı **"Bağdat'ın yağmalanması"** olarak anarlar. Bu felaketin tarihi 13 Şubat 1258. Bağdat şehri, halifenin meskeni, İslam'ın siyasi gücünün ve aynı zamanda kültürel hazinesinin sembolü idi. Moğollar, Hindukuş dağlarından Kızıldeniz ve Akdeniz'e kadar Müslümanların yaşadığı bütün bir coğrafyayı istila etmişlerdi. İslam'ın ya da Müslümanların düşmanı değillerdi. İslam veya Hıristiyanlık umurlarında bile değildi. Burada yaptıklarının aynısını Kore, Çin ve Rusya'da da yapmışlardı. Tek saikleri güç ve zenginlik için barbarca bir arzu idi. Bazen çeyrek milyonu bulan, iyi savaşçı ve vahşi askerlerden oluşan ordularıyla istilaya başladıklarında hiçbir güç karşılarında duramıyordu. Moğollar ilk defa 1260'da Mısır'a saldırdıklarında, buradaki Muzafer Seyfeddin yönetiminde köleliğe dayalı monarşik bir Müslüman hanedanlık tarafından mağlub edildiler.

Daha sonra 1281, 1299 ve 1300'de Mısır'a yapılan saldırıların da bu hanedanlık başarıyla karşıladı. Bu başarılar Mısır'ı, İslam ümmetinin vakarının toz olup gitmesi pahasına da olsa korumuştur. Milyonlar kılıçtan geçirilmiş, çoluk çocuk demeden katledilmiş, alimler, bilim adamları ve yazarlar yakalanıp öldürülmüş; kütüphaneler, sanat şaheserleri, mimarî abideler yakılıp yıkılmıştı. İslam dünyasında toptan bir çözülme başlamıştı.

İslam topraklarındaki Moğol yöneticiler, istilalarının üzerinden elli yıl geçmeden İslam'ı kabul etmişlerdi bile. Fakat ateşe verdikleri İslam medeniyeti; Müslümanların itibardan düşmesi ve utançlarıyla birleşince, İslam dünyasında büyük bir çözülme başgösterdi. Dolayısıyla M.S. 1258, hemen hemen tüm tarihçiler ve bazı Müslümanlar tarafından İslam ümmetinin dejenerasyonunun başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

İkinci Bölüm

Bu Bölümün Özeti

11. yüzyılda yayılan septisizm dalgalarından sonra entelektüel faaliyetler yıkıcı birer meşguliyet olarak kabul edildi. 11. ve 12. yüzyıllardaki Haçlı Seferleri, Müslümanlarda kendine güven duygusunu ortaya çıkardı. 13. yüzyılın ortasında Bağdat'ın yağmalanması ile de Müslümanlar; İslam itikadı hariç, sahip oldukları tüm değerleri yitirdiler. Elleri kalmış tek değer olan bu **"itikadı"** her türlü tehlikeden uzak tutarak, ne pahasına olursa olsun, korumak gerekiyordu. Böylece İslami düşünce; -imparatorluk kurma, sanat çalışmaları, mimarî ve edebiyat gibi faaliyetler yardımcı dünyevî araçlar olarak dışarıda bırakılmak suretiyle- korunmuş bir alan olarak dikkatlice kordon altına alındı. Önde gelen din adamları tarafından insanların dikkati, dini çalışmalarını artırmaya ve tüm yaratıcı entelektüel faaliyetlerden (çok tehlikeli uğraşlar oldukları için) kaçınmaya çekildi. Bu çaba, inancı ferdi olarak yayma ve tebliğ etmeyi de içeriyordu. Tüm ilerleme karşıtı güçler harekete geçirildi ve bu konuda tartışmalar onların lehine sürüp gitti.

Zımnî Anlayışın İspatı

İslam Dünyasına durgunluğun çöreklediği görüşü genel kabul görmüş bir gerçek olduğundan, ispatlanmaya ihtiyacı yoktur. Bizzat Müslümanlar bu görüşü gayrimüslimler-den daha önce kabul etmişlerdir. Biz burada **"entelektüel yaratıcılığın"** benimsenen **"zımnî; fakat kasıtlı bir siyaset sonucu terk edildiği"** tezimizi tekrarlayabiliriz. Bu önerme nasıl ispat edilebilir?

İspat Sorunu

Bu siyaset zımnî bir anlayış ile inkişaf ettiği için bu konuda, benimsendiğini gösteren bir doküman veya uluslararası bir organizasyonun aldığı bir karar olması mümkün değildir. Müslümanların Mekke'de senelik hac toplantılarından başka uluslararası bir toplantıları olmamıştır. Fikir alışverişleri daha çok ferdi ilişkilerle, âlimlerin, kişisel kapasitelerine hürmet eden topluluklara bazı toplantılarda verdikleri ders ve vaazlarla oluyordu.

Hac toplantılarının Müslümanlar arasında bu siyaset üzerinde bir uzlaşma meydana getirdiğine dair herhangi bir belge veya başka birşey söz konusu değildir. Maamafih ileri gelen ulema ve evliyanın, İslam anlayışlarını Mekke'den aldıklarına dair kâfi derecede delil vardır. Samimi Müslümanlar arasında, inancın korunması ve İslâmî ruhun ihyası her zaman en çok tartışılan konular olmuştur. Bölgesel ve mezhebi çıkarların üstünde bir konuda uzlaşmaya acilen ihtiyacımız olabileceği ihtimali gözardı edilmemeli. Bütün çözüm önerileri gibi bu da bir ihtimalden ibarettir.

Eğer tarihin çeşitli devrelerinde, değişik bölgelerde yaşamış önde gelen Müslümanların görüşlerine ve orta tabaka Müslümanlarının meşguliyetlerine bakarsak; somut delillere daha fazla yaklaşabiliriz. Ancak biz böyle geniş bir araştırmaya girmeyeceğiz. Çünkü çok geniş bir zaman periyodunu ve coğrafi olarak neredeyse dünyanın yarısını içine alacak böyle bir çalışma, öylesine şumullü bir seçme ve tercüme gerektirir ki, ancak bir ekiple yapılabilir. Diğer yandan bu kadar detaylı veri, karışıklık ve ihtilafları getirecek ve ister istemez konunun ana akışından sapmasına neden olacaktır. Böylece esas konuyla aramıza bir perde girebilir. Çok fazla detaya düşkünlükten doğabilecek böyle bir sorun, konuya genel hatlarıyla bakmanın getirebileceği sorunlardan çok daha, tehlikelidir.

Bir nehirdeki suyun akışı, etrafındaki arazi tarafından yönlendirilir ve suyun kalitesi nehrin geçtiği yerlerdeki toprağın tuzu ve mineralleri ile bozulur; ancak bu nehir kuru-yuncaya kadar buralara hayat vermeye devam eder. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda, sadece değişik felsefe okullarına veya çeşitli mezhep ve fırkalara değil; tüm ümmete, genel bir perspektifle yaklaşmaya çalışacağız:

- İddia ettiğimiz zımnî anlayış, direkt delillerle açıkça ispat edilemez; ancak çeşitli tarihî vakalarla desteklenebilir. Bu vakılardan biri "**tasavvuf**"un bu dönemde tüm İslam Dünyasında, inancı koruma ve yaşama amaçlı olarak yaygın itici güç haline gelmesidir. **Allah'la aracısız iletişim kurma isteği tabii olarak hep Müslümanlar arasında vardı; ancak 11. yüzyılda değişik tasavvuf okullarının kurulmasıyla entelektüelfaaliyete olan düşmanlık yavaş yavaş kendini hissettirmeye başladı.** Rasyonalizme karşı olan nefret, İslam ümmetinde katılmış bir takım düşünce kalıpları haline geldi.

- İkinci bir eğilim, halen süregelen bir sorun -adet olan ifadesiyle söyleyecek olursak- "**ictihad kapısının kapatılması**"dır. Alimlerin verdiği kararları (ictihad) körü körüne kabul etmeye karşı toptan bir tepki yükseldi.

- Bu dönemin "**entelektüelfaaliyetin**" kasıtlı olarak bastırıldığını gösteren bir başka özelliği ise imparatorluklar kurma, sanat, mimari, edebiyat ve inancı yayma alanlarındaki canlılığın aynen devam etmesidir.

- İslam kültürünün canlılığı yok olmamıştır. Entelektüel meşguliyetlerdeki yaratıcı canlılığın terkedilmesi, entelektüel merakın bastırılması gerektiği siyaseti, beşyüzyıl boyunca Asya ve Afrika'ya kadar yayılmış İslam dünyasının siyasi gücüne hiçbir zarar vermemiştir. Bu dördüncü özelliğe tarihçiler tarafından çok nadir işaret edilmiştir.

Bu dört vakıanın toplam etkisi o kadar güçlüydü ki, 18. yüzyılda çok daha gelişmiş Batı ile karşı karşıya geldiklerinde, ağır yenilgiye uğramış ve iki yüzyıl boyunca bu mağlubiyetlerinin inançlarındaki bir takım zayıflıklardan ileri geldiğini düşünüp, bu yönlerini kuvvetlendirmenin yollarını aramışlardır. Fakat dünyevî olarak birçok zayıflıkları bulunduğu akıllarına bile gelmedi.

Bu dört vakıanın sağlam delillerle ispatlanmaya ihtiyacı vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi böyle bir işe kalkışmanın birçok zorluğu vardır. Bundan başka konunun dağılmaması için kısıklık da önemli bir unsurdur. Bu durumda yapılabilecek en iyi şey, elimizde bulunan güvenilir bazı kaynaklara ve çeşitli tarihî gerçeklere başvurmak olacaktır. Birinin düşüncelerini başka birinin dilinden aktarırken doğabilecek yanlış anlamalara veya esasdan sapmalara meydan vermemek için, metinler doğrudan iktibas şeklinde verilecektir.

Bunun bir diğer yararı da bu metinlerin bazılarının İslam dünyasında geniş alanlarda etkili olmuş bazı sosyal-dînî hareketlere dair önemli referanslar olmalarıdır. Bu metodun muhtemel bir riski, yapılan alıntıların kendi temayülümüz doğrultusunda olabileceğidir, ancak bunu ekarte etmek ve tarafsız olmak için tarihî verileri olduğu gibi, alıntı yaptığımız yazarların sözlerini de aynen nakledeceğiz.

İspat

1. Tasavvuf

İspat olarak vereceğimiz deliller arasında ilk olarak **tasavvuf** gelir. Bu felsefenin pasifliği İslam'ın mizacına ters düşmektedir. Gayrimüslimler bu gerçeği Müslümanlardan daha iyi görüp ifade etmişlerdir. "**İslam Sözlüğü**"nde "**misticizm**" maddesinde şu ifadeler vardır: "**Hinduizm'in panteistik ve mistik ruhunun mümkün olmayan bir şey olduğunu incelemeden, şunu belirtmemiz gerek: Biz dünyada boyun eğmez, taviz vermez ve sert bir din olarak Muhammed'in ve izleyenlerinin dinini, yani İslam'ı görürdük. Ancak Müslümanlar arasında bile, İslam itikadı ve adabının gereklerini kısmen veya tamamen reddederek, ilahi sezgiye (ilhama) kavuşmaya çalışanlar olduğunu hayretle müşahede ettik**" (18)

Mistik unsurlar, şeriat tarafından hiçbir zaman tümüyle kabul edilmemiştir. Bu iki unsur hep birbirinin ardından ortaya çıkmıştır. Ulema, her zaman itikadın (dini doktrin) öneminin azaltılması eğilimine karşı çıkmıştır; ancak mistik ve hissî unsurlar entelektüelliğe olduğu kadar, itikadî unsurlara da baskın çıkma kapasitesine sahiptirler. Bir çok tanınmış alimin de tasavvufu seçmesi veya bu kuruma meyletmesi, Müslümanların kafalarındaki sınırları bulandırmıştır. J. Spencer Trimingham, tasavvufun yaygınlığını ve şeriatla olan uygunsuzluğunu "**İslam'da Tasavvuf Yolu**" adlı kitabında güzel bir şekilde ortaya koymuştur: "**Tasavvufun, İslam'ın Muhammedi yapısıyla asla uzlaşamayacağını; ancak onunla paralel bir şekilde ortaya çıkmasına izin verildiğini görüyoruz. Velilik kurumu; tasavvuf anlayışının lider, yönetici adama (mürşid veya mürşid-i kâmil) olan ihtiyacı doğrultusunda ortaya çıkmıştır.**" (19)

Kur'an tarafından gösterilen ALLAH anlayışıyla, tasavvufî düşüncenin bir parçasının bile uyuşmadığına şüphe yoktur. Yukarıda (s.15) naklettiğimiz iki ayet, tasavvuf felsefesinin ilham kaynağı olmuştur. Fakat, pozisyonları tabii olarak mezheplerin üstünde olan birçok mutasavvıf, buna ek olarak ruhlar arası ünsiyet ve ilişki anlayışlarının kendilerine Peygamber'in Ali bin Ebi Talip ile olan manevî ilişkilerinden gelme olduğunu iddia ederek bununla iftihar ederler. Hepsi tam bir ittifakla Hz. Ali'yi sistemlerinin kurucusu olarak kabul ederler. R. A. Nichelsen (20) ve Şah Valiullah (21) tarafından da belirtildiği gibi, **ilk mutasavvıflar ruhî yükseliş için fizikî veya aklî riyazet yapmamışlardı. Onlar inançlarının gereklerini ihlasla yerine getirerek ruhi bakımdan tatmin olan normal Müslümanlardı. Onlar için dünyevî, ahlakî ya da ruhî sorumluluklar arasında bir fark yoktu. Bütün sorumluluklar Allah'a olan bağlılıklarından kaynaklanıyordu ve bunları yerine getirmek onlara manevi tatmin veriyordu. Bugün İslam dünyasında bu ayrımın kaybolduğunu görmekteyiz. Batının sekülerist etkisi Müslümanların insanî duyarlılığını zayıflatmıştır; çünkü bu sekülerizasyon, şeriatın eski cihanşümül hakimiyetini sarsmıştır. Batının bu sadece yüzeysel etkisi, onları tamamıyla zapt edememiş; fakat sosyal hayatın bir gereği olan dünyevî sorumluluklarına önem vermelerine yol açmıştır.**

Şah Valiullah'a (22) göre tasavvuf tarihi dört dönemde incelenebilir. İlk dönem 9. veya 10. yüzyılda Cüneyd-i Bağdadî (ö. 910) nin ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. Tasavvufun gelişim ve yayılımının 2. ve 3. dönemi Muhyiddin İbn Arabi (1164-1240) nin yükselişi ile sonuçlanır. Bu zamana kadar daha nefis tezkiyesi vs. halk arasında yayılmamıştı. **Tasavvuf insanların bir ta-**

kım musibet ve sosyal karışıklıklardan dolayı korku ve rahatsızlık içinde oldukları dönemlerde, onları zamanın dertlerinden uzaklaştırdığı ve inançlarını muhafaza etme garantisi verdiği için yaygınlık kazanır. Sadece ruhi bir kurum oluşturmakla kalmaz, insanları dünyevî üzüntü ve dertlerden de uzaklaştırır; ancak aynı zamanda dünyevî sorumlulukları da kaldırdığı için dine çok büyük bir darbe vurmuş olur. 9. ve 10. yüzyılların septisizminden ve 13. yüzyılın yıkımından sonra Müslümanlar, çare olarak tasavvufa yapıştılar. Bu, bütün o tasavvufi tarikatların oluşumunun yegâne sebebidir. 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar olan süre içinde oluşan bu tarikatların en büyükleri şunlardı: Şeyh Abdulkâdir Geylani (ö. 1176) nin Kadîrî, Şeyh Şehabeddin Suhreverdî (ö. 1168) nin Sühreverdi, Ahmed İbnur Rifaî (ö. 1182)'nin Rifaî, Ebu Medine Şuayb (ö. 1197) in Şathilî, Şeyh Muhiddin Şiştî (ö. 1236)'nin Şiştî, Celaleddin Rumi (ö. 1273) nin Mevlevî ve Şeyh Bahauddin Nakşibendi (ö. 1379) nin Nakşibendi tarikatları. Bütün bu dönem, septisizmin Müslümanlar için bir tehdit unsuru haline geldiği ve Moğol istilasının herşeyi harap ettiği döneme tekabül eder. **Tasavvuf, inancı rasyonalizm, emprisizm ve pragmatizmden korumaya yönelik isteğini gerçekleştirirken, İslâmî dinamizm için açık olan tüm dünyevî faaliyet yollarını kapamıştır.**

II) İçtihadın Bastırılması

Deliller içinde tasavvuftan sonra ikinci olarak içtihadın bastırılması gelir. İçtihadın zıddı ise şeriat alanında eski liderlerin, alimlerin verdikleri kararlar aynen "**Taklid**" etmek fikriydi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hür düşüncenin bastırılması, 9. yüzyıl septisizminin ve 13. yüzyıl yıkımların bir sonucu idi. Dr. Muhammed İkbâl İslam hukukunu böylesine hareketsiz bir duruma indirgeyen zihniyetin sebeplerini araştırmış ve üç sebep belirtmiştir: "**Hepimiz Abbasilerin ilk zamanlarında ortaya çıkan rasyonalist hareketleri ve bundan dolayı yükselen münakaşaları biliriz: Böylece tutucu düşünürler kısmen rasyonalizmin tartışılmaz unsurlarından, kısmen de bazı rasyonalist düşünürlerin serbest fikirlerinden dolayı sosyal bir siyaset olarak bu tür hareketleri birer nifak ve İslam'ın dengesinin sarsılmaz yapısını zorlayan tehlikeler olarak nitelediler. Bu tutucu düşünürlerin tek amacı İslam'ın sosyal bütünlüğünü korumaktı ve bunu gerçekleştirebilmek için önlerinde bir tek seçenek vardı o da şeriatın birleştirici gücünü yükseltmek ve kendi legal sistemlerinin yapısını olabildiğince sağlam bir temele oturtmaktı.**" (23) İkbâl'e göre fıkıh okullarının katı sistemizasyonu da aynı endişenin sonucudur. Bu katılık kendi içinde içtihadı boğmuştur: "**Tedricen ve gayriislamî unsurların etkisi altında oluşan Tasavvufun gelişim ve yükselişi de bu durumdan büyük ölçüde sorumludur...**" (24) İkbâl burada tasavvufa güç veren sebeplere değinmemiş, sadece içtihadın bastırılmasıyla ilgilenmiştir. Bu baskı daha da sertleşmiştir. Çünkü: "**Bütün bunların üzerinde 13. yüzyıl ortasında Müslümanların entelektüel hayatının beşiği olan Bağdat'ın yağmalanması gelir...**" (25) İkbâl, itikadı koruma endişesinin, hareketsizlik siyasetine nasıl dönüştüğünü açıklayarak devam ediyor: "**Tutucu Müslüman düşünürler, siyasî otoritenin böyle zayıfladığı bir dönemde tabii olan parçalanmadan duydukları endişeyle çabalarını, tüm yeniliklerden uzak, şeriatın ilk uygulanan biçimiyle yönetilen bir toplum ve tekdüze bir sosyal hayat oluşturmak üzerinde yoğunlaştırdılar.**" (26)

İctihad Nasıl Bastırıldı?

İctihadı men eden ve taklidi tavsiye eden herhangi bir sahih dini dayanak yoktur. Şiiilikte içtihadı Sünnilikten daha fazla itibar edilmiş ancak pratikte bu mezhepte de icthad tedrici ve etkin bir şekilde azaltılmıştır. Tüm mezheplerde içtihadın bastırılması dînî olmaktan çok rasyonel sebeplere dayandırılmıştır. Yeniliklere müsamaha göstermeye karşı sık sık kullanılan iki sebep şunlardır:

- 1- İctihad yapabilecek kadar kâfi derecede ve şümüllü bilgiye ve görüş yüksekliğine sahip çok az âlim vardır. Ve bunlar takva yönüyle eksik kişilerdir. Âlimlerin vasıfları üzerindeki bu iddialar genelde en çok kullanılan sebeplerdir. Daha geniş kabul görmüş bir diğer sebep de şöyledir:
- 2- İnsanın tabiatı ve hayatın esası değişmez. Dolayısıyla eski hükümler gelecek için de geçerli ve kâfi olacaktır. Çünkü;

Eski alimler spesifik olaylarla ilgilenirken tüm problemlerle karşılaşmış ve bunlara çözüm bulmuşlardır. Geçmiş müctehidlerin bu icthadları aynen kabul edilip uygulanmalıdır. TAKLİD edilmelidir.

Bu durum, Müslümanların zihinlerini geçmişe göre biçimlendirmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu dönemin bıraktığı korkunç miraslardan biri de, muhafazakârlık için kullanılan rasyonel deliller adeta kutsallaştırılırken, değişim ve yenilik lehinde kullanılan rasyonalizmin tekfir edilmesidir.

Şah Veliullah (1702-1762) "**taklid**" müessesesine şiddetle karşı çıkmış, bunun çok zararlı bir kabul ve hatta bidat olduğunu ifade etmiştir. Fakat daha sonra bunun kendi zamanında, hâkim bazı maslahatların korunması, kollanması için kabul edilmiş bir siyaset olduğu sonucuna varır. "**Huccetullahul Baliğa**" adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak şunları söyler: "**Cehd etmek için gücümüzün düşük bir düzeyde olduğu, insanların kendi heva ve hevesleriyle yönlendirildiği ve herkesin kendi fikri ve aklıyla övünmekte olduğu bugünlerde İbn-i Hazmin eserleri - ki O'na göre kör taklid bir günahdır- bir dereceye kadar bize ağır gelecektir.**" (27)

Yukarıdaki paragrafta "**taklid**"'in bir siyaset olarak -o zaman için- kabul edilebilir olduğunun tasdiki vardır. Ne tasavvuf ne de taklid, dînî ve entelektüel meşguliyetler dışında başka bir alanda yaratıcı canlılığı bastırmamıştır.

Diğer Alanlardaki Dinamizm

1. Sanat ve Mimarî

Dini ve entelektüel alanlar dışındaki diğer tüm sahalarda İslam'ın dinamizmini gösteren yoğun faaliyetler vardı. İslâmî sanat ve mimariye bir göz atarak bu alanları incelemeye başlayabiliriz. Geçmiş yıllarda batılı uzmanlar tarafından bu konuda birçok materyal toplanıp yayınlanmıştır. Onlara, bu konularda çok değerli kitaplar neşrederek bilgi akışını sağladıkları için borçluyuz. Bu işi hem batıkların hem de batılılaşmış Müslüman elitin anlayacağı biçimde yapmışlardır.

İslam sanatı; hat, boyama, halıcılık, çinicilik, metal eşya işlemeciliği, deri kitap kaplamacılığı vb. alanları kapsar. Ve bütün bu alanlarda umulmadık bir şekilde hem güzellik ve hem de stil olarak gerçek sanat derecesine yükselmiştir. Fakat İslam'ın realite ve ideallerinin en somut bir

şekilde ifadesi mimarî ile olmuştur. Fevkalade eserler olarak camiler en fazla dikkati çeken kategoridir, daha sonra türbeler, saraylar, iyi planlanmış kasaba ve şehirler ve eğitim merkezleri olan külliyeler gelir. İslam sanat ve mimarisinin orijinalliyi bütün bu eserlerde İslam'ın ruhunun, özünün ifade edilmesinde yatmaktadır. Titus Burckhardt "**İslam Sanatı**" adlı kitabında bu konuda şunları söylüyor: "**Bir insan 'İslam nedir?' sorusunu yanıtlamak durumunda olduğunda buna sadece İslam mimarisinin bir şaheserini, mesela Kurtuba Camii'ni ya da Kahiredeki Tulon Camii'ni veya Semerkand medreselerini yahut Tac Mahal'i göstererek cevap verebilir. Bu cevap soruyu en güzel şekilde özetler ve 'İslam sanatı' isminin içerdiği herşeyi ifade ettiği içindir ki, bu cevap yerini bulacaktır. İfade şekillerinin etnik çevre ve zaman farklılıkları sonucu değişebileceğini farzetsek bile; gerek estetik yönünün, gerekse manevi havasının hiçbir ahenksizlik ihtiva etmemesi yönünden yine de tatmin edici eserlerdir.**" (28)

Burckharat, İslam sanatının durağan olduğu eleştirisine karşılık şu açıklamayı yapar: "**İslam mimarisinde şekle olan bağlılık –ki, dinin tayin ettiği birşey değildir- inananların hislerinde ve estetik anlayışlarında yoğunlaşmış ve birleşmiş bir olgudur. Şekle olan bağlılık İslam sanatına 'durgunluğun kurbanı olduğu' damgasını vurmuş ve asırlarca aynı kalmasının, atalet ve duyumsuzluğun bir sonucu olduğu ileri sürülmüştür. Gerçekte ise canlılık veya durgunluk kavramları, kendi prensiplerine bağlı olduğunda canlı ve aktif olan, bu prensipleri unuttuğunda pasifleşen ve düşüşe geçen dini sanata kesinlikle uygulanamaz.**" (29)

Bu son cümlede gerçekten dikkate değer bir açıklama yapılmıştır. Yazar bu konularda basit ve klişeleşmiş düşüncelere sahip batının neden en çok İslâmî olan şeylerde durgunluk gördüğünü güzel bir şekilde ifade etmiştir. Gayesiz hareketlilik ve sınırsız değişimin olmaması iç sabitlikle de alakalıdır. Bir geminin suyun üzerinde herhangi bir yönde gidebilmesi, çapasının denizden alınmış olmasına bağlıdır. Bu konuda detaya inmek gereksizdir. Buraya Müslüman mimarların İslâmî kavramlara olan bağlılıklarının onlara mimaride kâinatın ölümlülüğü ve sonluluğunu, Allah'ın ölümsüzlüğü ve ebediliği ile karşılaştırma imkânını sağladığını da ekleyebiliriz. Umberto Sceratto "**İslam Medeniyetinin Şaheserleri**" adlı kitabında bu incelikleri şöyle anlatıyor: "**İslami sanatta soyut bir ifade tarzı geliştirilmiştir. Tabîi formlar gelenekselleştirilmiş ve gerçek dışı kılınmış; dünyevî hayatın geçiciliğine dair motifler sonsuzlukla; değişebilirlik ebediyetle kıyas edilmiştir. Bu tutum; - hedef veya tasavvurları bu olsun ya da olmasın- mimaride yapıya dağınık bir şekil verme eğilimi yanında, adi mermer, pişmemiş tuğla, hatta çamur gibi kötü malzemenin sık sık kullanılmasına da sebep olmuştur. Yüzeyle, asıl yapıyı saklayarak yadsımak şeklindeki bir eğilimle paralel olarak, soyut dekorasyonlarla kaplanmıştır. Bazı durumlarda yapının kendisine, değişik unsurların parçalanması şeklinde soyut bir görünüm de verilmiştir. Bu teolojik estetik, (çiçek veya ağaç şekillerinin geometrik çizimlerle ve hattatlıklarla soyut bir indirgenmesi) arabskin, İslâmî sanat üzerinde oynadığı önemli rolü gösterir.**" (30)

Büyük şaheserlerde ilkel malzeme kullanılmadığı gibi, Avrupa katedrallerindeki sert çizgiler bu eserlerde yerini uygun oran ve ölçüm seçimleri ile elde edilen zarafet ve güzelliğe bırakmıştır. Bu özellikteki iki büyük eser Agra'daki Tac Mahal ve Delhi'deki Şahî Camii'dir. Bu başarılar entelektüel yaratıcılığa konulan sınırlandırmalardan etkilenmeksizin 11 ve 14. yüzyıllardan sonra da devam etmiştir.

II. Edebiyat

Edebiyatta elde edilen başarıların hepsini -dillerin çok çeşitli olması nedeniyle- ayrı ayrı ele alıp tekrarlamak mümkün değildir. Benim bildiğim Fars ve Urdu edebiyatı ve bunların İngiliz edebiyatıyla karşılaştırılması noktasından hareketle şunu söyleyebiliriz: Müslümanların dünyanın büyük edebi zenginliklerine katkıları ne küçümsenebilir ne de değersiz olarak nitelenebilir.

III. İslam'ı Yayma

İslam'ın doğu dinleri ile olan rekabeti Hıristiyanlık ve Yahudilikle olan rekabetinden sonra gelir. Batı, asırlar boyunca İslam'ın insan aklı üzerindeki etkisini ve yönlendirme gücünü görmezlikten gelmiştir. Bu güce kendi gözleriyle görmeden inanmamışlardır ve Muhammed (a.s.) için seçtikleri en kibar sıfat "**büyücü**" olmuştur. İslam Öğretileri, bütün diğer dinlerin, mensuplarına artık ilham veremeyip solukları kesilmişken bugünlere kadar nurdan birer hüzme gibi uzanmış insanların kalplerini ve akıllarını kuşatmıştır. İncil, Batıda halk okullarından çıkarılmış, Yahudiler siyasi bir saplantı olarak yurt idealine yapışmışlardır. Fakat Müslümanlar, ne zaman gizli enerjilerini uyandırma ihtiyacı hissetseler; sadece savaş anlamına gelmeyen, aynı zamanda herhangi bir hedefi gerçekleştirmek için kendilerine mülhem bir güç olan "**cihad**"ı anımsarlar. Ve Peygamberlerine (a.s.) olan sevgi ve hürmetleri sonsuzdur. Bu inancın dinamizmi Müslümanların İslam'ı insanlara ulaştırmadaki şahsi gayretlerine yansıdığı kadar hayatlarının başka bir yönüne yansımamıştır. İkna etmede çoğu zaman başarılı olurlar, çünkü hiçbir insan zekâsı tek yaratıcıya inanmaktan daha somut ve daimi bir ADALET ve EŞİTLİK anlayışı getiremez. Bu anlayış Arapların hayal güçleri, Farisilerin sofistike zekâları ve Moğolların cesur yürekleri ile korunmuş bir güce ve basitliğe sahiptir. Moğollar İslam'ı kabul ettikten sonra İslam adına fetih görevini üstlenmişlerdir. Fakat bu olayı izleyen gayrimüslim tarihçilerin pek azı Philip K. Hitti'nin samimiyetine sahiptirler. Hitti, Moğollar konusunda şunları söyler: "**Orta Asya'dan gelen yeni bir ırk, İslam'ın dünya hâkimiyeti savaşımına adeta taze kan vermiştir. Peygamberin ve izleyenlerin omuzlarında yükselen İslam'ı kabul edip O'nun en ateşli fertleri haline gelen bu barbar gayrimüslimlerin hikâyesi İslam tarihinde tek değildir. Onların kuzenleri yani 13. yüzyıl Moğolları ve akrabaları sayılan Osmanlı Türkleri de aynı seyiri tekrar etmişlerdir. İşte bu; siyasi İslam'ın en karanlık döneminde, kültürel İslam'ın kazandığı en parlak zaferlerdendir.**" (31)

İslam'ın 20. yüzyıldaki durumuna baktığımızda bu son cümlede ifade edilen iddianın gerçek olduğunu görebiliriz.

İslam inancı, Müslümanların siyasi gücünün erişemediği veya güçlü olmadığı bölgelere de yayılmıştır. Çin'in derinliklerine nüfuz etmiş, Filipinler ve Endonezya'da tutunabilmiş ve şimdi de Amerika'nın belli bazı bölgelerindeki halkları cezbetmektedir. Afrika, yüzyıllarca İslam'ın güçlü siyasi merkezlerinin yakınında yer almıştır; ancak İslam bu kıtada 20. yüzyılda organize Hıristiyan misyonerler ve Avrupa kolonilerinin cazip sekülerizmine karşın, eskiden olduğundan çok daha sağlam ve etkili bir şekilde yayılmıştır. Komünist Rusya'da bulunan Müslümanların sayısı, 50 milyon olarak tahmin ediliyor. İslam tarihçileri, İslam'ın cazibesinin, İslam imajı siyasi hesaplarla bozulmadığı sürece, en saf ilgiyi çektiğini fark etmişlerdi. İmparatorluk kurmayı bira-

kıp, inancı korumaya çalışmanın bir sonucu da yukarıda belirttiğimiz gibi, İslam devletlerinin 13. yüzyıldan buyana, İslam'ı yayma noktasında herhangi bir sorumluluk hissetmemeleridir. Mesela Hindistan'ın kral ve sultanlarının çoğu kendilerini bu mücadeleden uzak tutmuşlardır. Bu sultanlar veya krallar Müslüman'dılar ve dolayısıyla sebepleri tesis eden onlardı; ancak asıl mesuliyet, İslâmî tebliğin Hindistan'da yedi yüzyıllık İslam yönetiminden sonra söndüğü umurlarında bile olmayan tasavvuf şeyhlerine aitti. Bunları, Hindistan'ın dörtte birinin İslam'ı kendiliğinden kabul etmesi tatmin etmişti.

İslam'ın Endonezya adalarına yayılması bu dinin iç dinamizminin şaşırtıcı bir başarısıdır. 8. ve 9. yüzyıllarda buraya gelen Müslümanlar, yöre halkının dikkatini çekmeyi başarmışlardı. 13. yüzyılda "**Achin Sultanlığı**" kurulmuş; ancak İslam, bu sultanlığın sınırları içine hapsolmemişti. Bugüne kadar Hıristiyanlık, Budizm ve Hinduizmle her tarafta rekabet etti ve Müslümanlar, Moro'da ve Filipinlerin güneyinde ekalliyetler, Malay Peninsula ve Burnei'de de çoğunluk oluşturmayı başardılar. Sumatra, Borneo ve Selebes'te kendi devletlerini kurdular. Bugün bu adaların hepsinde halkın çoğunluğunu Müslümanlar oluşturur. Bu eski bir hikâyeye değil, bilakis yepyeni bir başarıdır.

İmparatorluklar kurup yönetmek canlı bir yaratıcılık ve her çeşit dinamizm ister. Eğer ırkî veya hanedanlara ait özelliklerin ve -en yakın kan bağının bile yok edemediği- dünya menfaatleri sonucu ortaya çıkan siyasi entrikaların, bizleri şaşırtmasına izin vermezsek; herhangi bir İslam Tarihi atlasına baktığımızda Müslümanların 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar kesintisiz olarak imparatorluklar kurmaya devam ettiklerini görürüz. Bağdat'ın yağmalanması, entelektüel yaratıcılığı inkıtaya uğratmış; ancak imparatorluklar kurmayı hiç etkilememiştir. Mağlubiyet ve kayıplar oluyordu; ancak bunlar, zafer ve kazananlarla dengeleniyordu. Mesela 11. 12. ve 13. yüzyıllarda İspanya'da toprak kaybedilirken, doğuda Hindistan gibi değerli bölgeler fethediliyordu. Burada şunu da ekleyebiliriz: İspanya'daki toprak kayıpları da Müslümanları, inançlarına daha fazla önem vermeleri ve entelektüel yaratıcılığı terketmeleri gerektiği sonucuna götürdü. Will Durant bu dönemde İslâmî şevkin azaldığına işaret ediyor: "**... Onbirinci yüzyılda bir septizm dalgası yayıldı... Mutezile doktrini son olarak İspanyaya girdi... teologlar buna karşı gayretle karşı koydular. 11 yüzyılda felaket gelince, sebep olarak dinsizleşmeyi gösterdiler...**" (32)

Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, İslam dünyasının başına en büyük felaket 13. yüzyılda Moğollar Orta Asya'dan sökün ettiğinde gelmişti. Moğollar ilk saldırılarında Kuzey Hindistan'daki Delhi Sultanlığının altından girip üstünden çıktılar. Son olarak da Anadolu'nun bir köşesinde I. Osman tarafından yönetilen küçük bir beyliğin merkezi olan Bursa'yı terk ettiler. Moğol istilacılarının Müslümanlarla olan bu ilişkileri, manevi ve kültürel boşluklarının farkına varmalarını sağlamış ve çoğu 14. yüzyılın başlarında İslam'ı kabul etmişlerdi. Böylece savaş alanında kaybedilen bu kadar toprak, Müslümanlar için, İslam tarafından tekrar fethedilmiş oluyordu. Aynı yüzyılın ortalarında ehemmiyetsizliği sayesinde ayakta kalabilen küçük Osmanlı Beyliği, Balkan Yarımadasını fethetti. 15. Yüzyıl, büyük fetihler veya kayıplar bakımından pek olaylı geçmedi; ancak 16. yüzyılda Macaristan, Rodos ve Kıbrıs Osmanlılar tarafından fethedildi. Müslümanlar tekrar güçlenmişlerdi, yine birçok imparatorluklar kuruldu. Osmanlı imparator-

luğu; Orta Avrupa, Batı Asya, Arabistan ve Kuzey Afrika'da yayıldı. Safavi imparatorluğu İran ve Mezopotamya'yı yönetimi altına aldı ve Hindistan bir çok İslam hanedanlığı tarafından başarıyla yönetildi; ayrıca Orta Asya da, Müslümanların yönetimi altına girdi. Böylece Müslümanlar, dünyanın büyük bir bölümünde güçlü bir hakimiyet oluşturdular.

Osmanlının içinde bulunduğu korku ve endişe, Batının Osmanlı hükümetini Bab-ı Ali olarak nitelendirmesi açısından baktığımızda anlaşılabilir bir şeydir. Sir Thomas Roe, 17. yüzyılın başlarında Hindistan'daki İngiliz kolonisinden I. James'in mektubunu (tavsiyename) aldığında, ele geçirilen yerlerdeki askeri kampların ihtişamı karşısında hayran kalmıştı. Onun yazdığı mektuplar İmparatorluğun gücünü ve ihtişamını anlatır.

17. yüzyılda Avrupa Müslümanlar üzerinde bir parça hakimiyet elde etmeye başlamıştı. Rönesans ve Sanayi Devrimi'nin ilk safhaları meyvelerini vermeye başlamıştı. İlk etkileri, Osmanlılar üzerinde görüldü; çünkü batıya en yakın, onlar bulunmaktaydılar. O zamana kadar, Avrupa'yla eşit şartlarda mücadele etmişlerdi; ancak süregelen zaferlerin, bu yüzyıl içerisinde sona ermesi (özellikle II. Viyana kuşatmasından sonra) eşitliği bozmuştur. Girit'i ve Podolya'yı fethedip, 1683'de Viyana'yı kuşattılar fakat ardından Podolya'yı kaybettikleri gibi, tüm Macaristan'ı da kaybettiler. Doğu İslam dünyası görünürde henüz güvenlikteydi. Fakat bu güvenlik de kısa sürdü, zira bütün ticari deniz yolları Avrupa kolonilerinin ellerine geçmiş ve teknolojileri de gün geçtikçe ilerlemekteydi.

Genel olarak İslam ümmeti kendi kendisine empoze ettiği "**entelektüel eylemsizlik**" siyasetini gözden geçirmeye hiç ihtiyaç hissetmedi. Müslümanlar 17. yüzyıla kadar dünyada en önde gidiyorlardı ve imparatorlukları birer süper güçtü.

Üçüncü Bölüm

Tepki: 18. ve 19. yüzyıllar

18. yüzyıl, Müslümanlar ile koloni güçlerinin karşı karşıya geldiği; fakat Müslümanların, bu savaşlardan mağlup çıkmalarının sebebini "**inançlarının zayıf olması**"ndan başka bir yerde aramadıkları bir yüzyıldır. Entelektüel uğraşlarla kirletilmemiş saf ve güçlü inancın bütün sorunlarını çözeceğine, kendilerine zaferler ve itibar kazandıracığına inanıyorlardı. Eğer tatmin edici sonuçlar alınmadıysa bunun sebebi - onlara göre- İslâmî pratiklerindeki eksikliklerden ileri gelmektedir. Böylece samimiyetle bütün enerjilerini "**inançlarını diriltmek**" hedefine yönlendirdiler. Bernard Lewis, aşağıda bir bölümünü verdiğimiz, "**İslam'ın Dönüşü**" adlı makalesinde durumun bu izahına değinmiştir: "**18. yüzyılda Avusturya ve Rusya'nın Türklere karşı kazandıkları zaferler ve İngilizlerin Hindistan'daki başarıları sonrasında Müslümanlar artık kendilerinin dünyadaki en güçlü topluluk olmadığının, hatta kendi yurtlarında -hem batıda hem doğuda ilerleyen- Avrupa tarafından tehdit edildiklerinin farkına varmaya başladılar. Bu duruma karşı gerçekten canlı tepkiler sadece dini reform hareketleri olmuştur. Arabistan'daki Vahhabî akımı ve Hindistan'dan yayılan reformize edilmiş Nakşibendî anlayışı bunlara örnek olarak gösterilebilir. 19. yüzyılın başlarında Avrupa'nın üç büyük imparatorluğu İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı, işgal ettikleri Hindistan, Kuzey Afrika ve Orta Asya'da en kayda değer direnişler hep dini olmuştur. Hindistan'da Seyyid Ahmed Berelvi liderliğinde Vahhabî direnişi**

(1826-1831), Kuzey Afrika'da Abdulkadir'in direniş (1832-1847) Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da Şeyh Şamil'in Ruslara karşı inatçı direniş (1830-1859) gibi. Bütün bu direnişler kırılmıştı ancak o zamanda kayda değer etkiler bırakmışlardı.

Sonra bir müddet Müslümanlar, Avrupa'nın gücü ve başarısı karşısında büyük bir korkuya kapıldılar ve ardından da bu muhteşem gücü, taklid etme ihtiyacı hissettiler. Fakat 19. yüzyılın ortalarından bu yana, Avrupa'nın askeri genişleme siyaseti ve emperyalizmi görüldü. Hindistan isyanının bastırılması ve İngilizlerin bu İslam yurduna yerleşmesi, Rusların Orta Asya'daki hızlı yayılımları, Fransızların Tunus'u, İngilizlerin Mısır'ı işgali ve Osmanlı İmparatorluğuna karşı devamlı büyüyen tehditler, bir takım "pan-İslamist" hareketlerin ortaya çıkması sonucunu doğurdu" (33)

Pan-İslamizm konusunu ayrıca inceleyeceğimiz zaman bu alıntılara devam edeceğiz. Yukardaki paragraf bizi getirip 19. yüzyılın sonuna bırakıyor ancak daha önce 18 ve 19. yüzyılları biraz daha dikkatli incelemek istiyoruz. Mevdudî 1940 yılında basılan "**İslam'da Diriliş Hareketleri**" adlı risalesinde, bu yüzyıllardaki (18 ve 19. yüzyıllar) temel diriliş hareketlerine değinir. Mevdudî, bu yüzyıllarda Hindistan'daki aktif dirilişçilerin, Batının Müslümanlar üzerindeki egemenliğinin sebeplerini bulmaya çalışmamalarına çok şaşırır. Risalesinde bu konuda şunları söyler: "**Burada (bölünmemiş Hindistan'da) tabii bilimler ve buna bağlı olarak maddi güç beş yüzyıl boyunca aynı kalmıştır, hiç ilerlememiştir. Batıda ise bu alanlardaki bilgi müthiş bir ilerleme göstermiş ve bu onlara son derece gelişmiş teknoloji ve silahlar sağlamıştı. Daha şaşırtıcı olan ise; İngilizler Bengal'i işgal ettiklerinde ve bunun etkileri Allahabad'a kadar ulaştığı halde Şah Valiullah'ın bu hızla yayılan gücü dikkate almamasıdır. Şah Abdulaziz'in zamanında ise Delhi Kralı İngiliz hâkimiyeti altında sadece bir memur durumuna düşmüş ve bütün Hindistan'ı İngilizlerin yönetimine bırakmıştır. Fakat o zaman bile batının bu üstünlüğünün sebeplerini merak etmemiştir. Hedefleri İslâmî bir devrim olan ve bunun için tüm hazırlıklarını da yapan Seyyid Ahmed ve Şah İsmail bile, güvenilir ulemeden oluşan bir heyeti Avrupa'ya gönderip Batının bu maddî gücünün sebeplerini araştırıp incelemeyi düşünmemişlerdir. Bu meselenin böylesine önemli bir yönünü nasıl olup da göremediklerini anlamak gerçekten çok zor.**" (34)

Bize göre, bunda şaşırarak birşey yoktur; çünkü bu insanlar İslam dışında hiçbir kaynaktan bilgi edinme ihtiyacı duymamışlardı. Faaliyet alanları tebliğ, inancı saflaştırma (temizleme) ve şehadet için hazırlanma ile tahdit edilmişti. Yukarda Mevdudî'nin ifadelerinde "**şaşkınlık**" olgusunun bulunması, ulema anlayışının nasıl büyük bir değişikliğe uğradığını göstermektedir. Kullanılan dil bile başlıbaşına bu düşüncenin yeni orijinli olduğunu yansıtır.

19. yüzyılın ikinci yarısında İslam Dünyasında dünyevî bilgiye olan ihtiyacı gören insanlar yetişti. Ancak bu insanlar zamanlarının çoğunu, bunun inancı lekeleyeceğinden korkan geleneksel düşünce mensuplarıyla mücadele ederek harcamak zorunda kaldılar. Gelenekçiler görüşlerini Kur'an ayetleri, hadis ve fıkıh öğretileriyle destekliyorlardı; ancak bunu, karşıt görüşün de aynı kaynaklar kullanılarak desteklenemeyeceğini düşündüklerinden değil, modernistlerin her fırsatta İslam'ın temellerine saldırmalarından ve her saldırıda yeni bir yara açmalarından yaptılar. 20. yüzyılın ikinci yarısında yetişen bu insanların fikirleri, tam olarak oturmuş değildi; ancak buna

rağmen çok sert tepkilere maruz kalıyorlardı. Bunlardan, **Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Sid Emir Ali, Ali Abdurrezzak, Muhammed Kurdali, Taha Hüseyin, Raşid Abdullah el Kazmi, Reşid Rıza, Ziya Gökalp, İsmail Gaspıralı** gibi az sayıda insan, meselenin özüne değinebilmişlerdi. Çoğu entelektüel kişilerdi ve usul ve genel kaideler üzerine tecrübeli idiler ancak halka "**bilgi**" hakkındaki kökleşmiş yaklaşımın yanlış olduğunu anlatabilecek kadar etkili değillerdi. Karşıtları ise (gelenekçiler) halk üzerinde çok daha geniş bir etkiye sahip, halkla yakın ve sabit diğlileri olan kimselerdi. Dr. Muhammed İkbâl bir şair olarak Hindistan ve Pakistan'da sözünü ettiğimiz bu düşünörlere göre daha iyi bir pozisyona sahipti. Şiirleri o zaman olduğu gibi| şimdi de geniş kitleleri cezp etmektedir, ancak fikirleri bu yayılım içinde gittikçe erimekte ve kaybolmaktadır. Öyle ki Muhammed İkbâl, hem gelenekçi ulema hem de modernistler tarafından tutulan bir insan olmuştur. O'nun İslâmî düşünceye en büyük katkısı, ne felsefesi ne mükemmel mısraları ve ne de Hindistan'ın bölünmesi fikrini cesaretle savunmasıdır. O, değerleri sekülerizmin etkisi altında donmakta olan modern çağın Müslömanlarına, İslam yolunda gayretin, şevkin ve heyecanın sıcaklığını getirmiştir.

19. yüzyıl, genel olarak gözle görülür üç kavramsal değışim getirmiştir:

- Bunlardan biri, cazip bir fikir olan "**pan-İslamizm**" idi. Entelektüeller tarafından vaktinden evvel ortaya atılmış bir fikirdi. İslam devletleri bu fikre fazla ehemmiyet vermediler. Çünkü güçsüzlükleri onları kendilerini gayri İslami güçlerden tecrid etmeye zorluyordu. Diğeryandan bu fikrin içerdiği potansiyel, Batının husumetine sebep olmuştu. O devirde hayata geçirilebilecek bir fikir değildi.

- İkinci değışim, **tasavvufî İslam anlayışının çok yaygınlaşmasıydı**. Bu değışim daha pratik düşünmeye başlayan gelenekçi Müslömanlar arasında ortaya çıkmıştı. 18. yüzyılda Arabistan'da güç kazanan Muhammed Abdul Vahhab (1703-1792) ın Vahhabilik hareketi bu yüzyılda Mevlana İsmail ve Seyyid Ahmed tarafından Hindistan'da yaygınlaştırıldı.

- Üçüncü değışim, tasavvufî hareketin Afrika'daki yeni durumu idi. İlk Müslömanlardaki gerçek mücadeleden, (savaştan) güç alma eğilimi bu yüzyılda bu kıtadaki sufi hareketi içinde tekrar ortaya çıktı. Dövüşçü insanlar haline geldiler. Ticanî, İdrisî ve Senusî hareketleri bu değışimin örnekleridir. Bu değışim Moroko'da Abdulkerim, Sudan'da el Mehdi gibi insanlar ortaya çıkardı. Bu hareketlerle Avrupa'nın koloni çıkarları tehlikeye düşüyordu ve Avrupa bunlara karşı güç kullanmaktan ziyade, hareketlerinin İslam'a göre küfür olduğunu yayarak mücadele ediyordu.

Müslömanlar 19. yüzyılın sonunda siyasî olarak tamamen çökmüş ve dağılmışlardı. Avrupa artık yok edilmeyi hak etmiş olan Osmanlıyı "**hasta adam**" diye isimlendirmekte ve İngiltere kendi kuklasını Müslömanların halifesi yapmak suretiyle Mekke ve Hindistan'ı ele geçirmeyi planlıyordu. Wilfred Scawen Blunt'ın "**İslam'ın geleceğı**" üzerine yayınlanan yazıları (1883) geçmişî tetkik cihetiyle ilginçtir. Blunt çok etkili ve bilgili bir İngiliz'di. İngiliz hükümetiyle olan ilişkilerinin sağlamlığına o kadar güveniyordu ki, kitabının önsözünü şöyle bitiriyordu: "**Eğery bendeniz dünya Müslömanlarına dini liderlik müessesesinin (halifelik) muhafaza edilmesi yönünde bazı yardımlarda bulunabilirsem bana -tabi nüfuzum nispetinde- güven gösterebilirler ve ben de onlara samimiyetimi, bu yazıları bir kitap halinde yayınlamaktan daha başka ve değerli yollarla ispat edebilirim.**" (35)

Bu kitap İngiliz siyasetinin bir ifşaatını, yazarın kendi ümit kırıcı kehanetlerini ve dünya Müslümanlarına nazikâne tavsiyelerini içeriyor: "... **İslam, bazı siyasî olaylar neticesinde, tüm yönleriyle şiddetli bir şekilde sarsılmış görünüyor. Bana göre, hemşerilerim (İngilizler) bir kaç ay içerisinde son şanslarını Hindistan'da deneyecekler ve orada da, Afrika'da ve tüm doğuda yaygınlaşan dînî bir direnişle karşılaşacaklar. Ben bunu, Müslümanların sorunun temel sebeplerini bilmelerinin (anlamalarının) bir sonucu olarak kabul ediyorum.**" (36)

O'na göre, sorunun temel kaynağı Türklerin, Müslümanlara ve İslam'a sayılamayacak kadar çok zarar vermeleriydi. Blunt -yanlış da olsa- Türklerin ictihad kapısını kapattıklarına ve daha sonra da Avrupalı güçler tarafından yok edildiklerine inanır. Halifelik İslam'ın manevî ve dünyevî çıkarlarını muhafaza etmek bakımından gerekli bir müessese olmasına rağmen Blunt, halifeliğe de karşıdır. Kutsal toprakları korumak için Müslüman prenslikler arasında rekabet olmalıydı. Ve Türk topraklarının kaybı, "**Müslümanlığa en tesirli öldürücü darbeyi vuracaktır**" (37)

"Avrupa'nın yüzyıllardır Müslümanlığın sembolü olarak kabul ettiği Türkler, eğer birgün Müslümanlığı bırakacak olurlarsa, işte bu tarihin korkunç bir intikamı olacaktır. Bu, bizim çocuklarımızın ve torunlarımızın göreceği bir olay olacaktır." (38)

Müslümanların geleceği karanlıktı. Blunt, onlara kibarca kendilerini hiç de hoş olmayan bu geleceğe hazırlamalarını tavsiye ediyordu çünkü: "**İmparatorluk günleri artık geride kaldı, fakat onları şimdi (İngiliz himayesi altında) imparatorluktan daha iyi olan sosyal bağımsızlık bekliyor. Müslümanlar artık kendi evlerinde (Arabistan, Mısır, Kuzey Afrika vs.) siyasi yıkımlardan endişe etmeden yaşayabilecekler ve bu onları, daha iyi günler gelinceye kadar Dar-ul İslam olarak tatmin etmelidir.**" (39)

Müslümanlar için benimsenecek en iyi yol, halifeliği Türkiye'den İngiliz himayesindeki Arabistan'a getirmektir: "**Çünkü burası vahyin kaynağıydı ve dolayısıyla halifeliğin bulunması gereken en doğru yerdir.**"

Böylece 19. yüzyılı İslam dünyasının tepesinde dolaşan kara kara bulutlarla kapatıyoruz. Tabii suç bulutlarda değildi; çünkü onlar Müslümanların nisanından çıkan buharlardı. Ve Müslümanlar tarafından temizlenemezlerdi; fakat daimî tehditler, aşağılayıcı haris kolonicilik, Müslümanların iç dünyalarını değiştirdi. Batının elinde bir esir gibiydi İslam dünyası; ancak bu köle, manevî esaretten feragat etmişti. Halkın bir kısmı ve satılmış elit hâlâ yabancı yöneticiler tarafındaydı.

20. Yüzyıl

20. yüzyılın ilk yarısı, yabancı yöneticilere sempati duyan Müslüman halkları şok etti. Birinci Dünya Savaşı onlara Batı medeniyetinin çirkin ve iğrenç yüzünü gösterdi. Komünizm, Batının ekonomik taleplerine yıkıcı bir darbe vurdu. Koloni güçleri üstünlüklerini kaybettiler ve askeri güçleri hariç, her yönüyle zayıfladılar. Büyük Britanya, iflasa gidiyordu; ancak A.B.D. tarafından kurtarıldı. Kolonilerde huzursuzluk başlamıştı. Avrupalı düşünürler Batı Medeniyetinin özünün hasta olduğunu görmeye başladılar. Bu ahlâki ve ruhî muamele hastalıkları, dünyada tek bir İslam devleti bile bırakmayan Batılı müttefikler tarafından karşılıklı olarak yaratılmıştı.

Türkler Birinci Dünya Savaşında, Almanya ile beraberdiler. İngiliz entelijansı, bu düşmanlık zamanında Türk hakimiyeti altındaki Arabistan'a, ayaklanmalar çıkarıp organize etmeleri için ajanlar gönderdi. Lawrence, Arabistan'da Arapları Türk haberleşme ve ulaşım yollarını sabote etmek için tahrik edip, onlara yalan yardım vaatlerinde bulunarak Arap milliyetçiliğinin tohumlarını atmıştır. Müttefikler tarafından her zaman imparatorlukları parçalamak için kullanılan "**özgürlük**" (kendi kendini yönetme) burada da isyanları teşvik için yem olarak kullanıldı. Şimdi ise parmaklar aynı Arap milliyetçiliğini, İslam'ın bir zayıflığı olarak göstermek için kalkıyor.

Bu yüzyılda kendilerine bir yurt arayan Yahudilere, Lord Balfour -belki bir cömertlik jesti olarak veya onları 1290 da İngiltere'den kovmanın verdiği pişmanlıkla; fakat asıl Müslümanlara olan kininden dolayı- Filistin'i söz verdi. Filistin İngiliz toprağı değildi. İngiltere mandası altına aldığı bir toprağı Yahudilere vererek kötüye kullanmıştı. 1948'de Birleşmiş Milletlerin tasvibi ile İslam dünyasının göbeğinde İsrail devleti kuruldu.

Türkler ne kadar inatçı ve dirençli olduklarını yine bu yüzyılda gösterdiler. Fransa, İtalya, Rusya ve İngiltere, A. J. Toynbee ve K D. Kirkwood'un "**Türkiye**" isimli kitaplarında da belirtildiği gibi, Türkiye'ye karşı binbir türlü entrikalar çevirmişlerdir. Bu devletler Türkün artık gerbermesi gerektiğini düşünüyorlardı. Türkiye'yi soyup soğana çevirdikten sonra yemeye hazırlıyorlardı: "**Batılı güçler, bir kamp ateşinin etrafında sinsi sinsi dönen aç kurtlar gibi; zengin Türkiye'nin etrafında dolanıyorlardı.**" (40)

Bütün bunlara rağmen Türkiye şaşkırtıcı ve mucizevî olaylar sonucu hâlâ (kalben de olsa) Müslüman bir ülke olarak yaşamaktadır. **Türkler çok büyük bir gaflette bulunarak halifeliği feshedip bu sorumluluğu taşıyamayacaklarını söyleyerek bu müesseseyi diğer Müslüman devletlere sundular.** Böylece İslam dünyası bir şok daha yaşamış oldu. Blunt, kehanetlerinde hiç de isabetli değildi.

İrkçılık, coğrafi milliyetçilik ve İsrail devleti, Batının insanlığa sunduğu hediyelerdir. Bunların kutsallaştırılmış rekabeti, doğuda meyvelerini yavaş yavaş veriyor. **Rekabet, çekeme-mezlik ve bencillik,** insanlığa hep musibet ve bela getirmiştir. Ancak hiçbir zaman kapitalist Batının Doğuya empoze ettiği şekilde; yani hürmete layık, hoşgörülür değerler olarak benimsememişti. Belki bir üçüncü Dünya Savaşı insanlığa gereken dersi verecektir.

Rekabet ruhu; 2. Dünya Savaşıyla ikinci defa Batının karşısına çıktı. Batı medeniyeti bütün dünyada kan kaybediyor ve dolayısıyla Avrupa kolonilerinde bağımsızlık için ayaklanmalar başgösteriyordu. Her yerde siyâsi direnişler başlamıştı ve koloni güçleri bunlara karşı uzun süre durabilecek durumda değillerdi. Müslümanlar, direnişlerini başlatmışlardı. Biri doğulu diğeri batılı olmak üzere sadece iki silahları vardı:

- Birincisi, İslam adına savaşıyorlardı; çünkü kendilerini bundan başka motive edecek güç yoktu.

- İkincisi, özgürlük için savaşıyorlardı; çünkü gayrimüslim dünyanın anlayabileceği tek kavram buydu. 1945'ten bu yana Asya ve Afrika'da yaklaşık 47 ülkede Müslümanlar, egemenliklerini kazandılar. Bu zaferi kolay kazanmadılar. İlk olarak Müslümanlar, inatçılıkları ve sertlikle riyle koloni güçlerini yıldırma ve ayaklanma, koloni güçleri kendi iç zayıflıkları yüzünden zor

duruma düşene kadar ertelenmeliydi.

Doğu için tam bir özgürlük, halen çok uzak görünüyor; ancak eğer Komünist Rusya Batı'nın karşısına bir süpergüç olarak çıkmasaydı, bu hiç mümkün olmayacaktı. Çin de 1949'da bağımsızlığını kazandıktan sonra yavaş yavaş milletler hukukundaki yerini almakta ve Üçüncü Dünya'nın gücünü arttırmaktadır.

İslam dünyası, hâlâ iki yüzyıldan fazla süren yıkımdan aldığı yaraları sarmaya çalışıyor ve baş döndürücü heybetinin bir anda yok olmasının şokunu yeni yeni atlatıyor. V. Spencer Trimmingham dünya tarihçilerini kastederek şunları söylüyor: **"Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali genellikle Avrupa yayılmacılığı ile temsil edilen tehdidin, Müslümanlar tarafından ilk defa görülmesi olarak kabul edilir."** (41)

Dünyada hiçbir toplum, Müslümanların 18. ve 19. yüzyıllarda uğradıkları böylesine sürpriz bir mağlubiyetle hayal kırıklığına uğramamıştır. Bağımsızlığını sonradan kazanmış tüm ülkeler gibi, şu son otuz yılda, beyaz adamın -siyah, sarı ya da kızıl- tüm insanlığı sömürdüğü iki yüzyıldan çok daha fazla, belki on misli, geliştiler. İslam dünyası Batı teknolojisinin ihtiyacı olan petrolün bulunmasıyla şanslı bir konuma gelmiştir. Az çok esareti de kaybolmaktadır artık. Yeni soRumluluklar, Müslümanları **"içtihadın"** hayata geçirilmesine zorlamaktadır. Yeni düzen içerisinde dinî gücü tekrar kazanmak şeklinde olduğu kadar, etkin bir teknoloji elde etmek şeklinde de gerçek özgürlüğü kazanmak için sabırsızlanmaktadır Müslümanlar.

Yeni Dinamizm

Yukarıdaki ifadeler çok sayıda iç ve dış sorunun Müslümanları rahatsız etmediği şeklinde yorumlanamaz tabii ki. Ancak bize umut veren, geleneksel düşünce ekollerinde müşahade ettiğimiz değişimlerdir. Mesela Hindistanlı Ebul Haşan Ali Nedvî'nin **"Müslümanların Yükselişi ve Düşüşlerinin İnsanlığa Etkileri"** adlı kitabı bu konuda emsalsiz bir örnektir. Hiçbir İslam âlimi genel görünüşte ihtiyaç duyulan değişime onun kadar önem vermemiş, bu konuda onun kadar ısrarlı olmamıştır. Nedvî'nin motivasyonu, dinîdir; ancak yumuşak geleneksel bir biçimde ifade ettiği fikirleri moderndir. Müslümanların içinde buldukları kötü durum için sadece iki ilaç tavsiye etmektedir; birisi **"İctihad"** diğeri **"cihad"**. Bu iki kelimeyi de teknik değil ıstılahî manalarında kullanmıştır. **Bu iki unsurun birlikteliği, hedefe ulaşmak için ihtiyaç duyulan ilahi yardımı ifade eder. Birinci kelime, entelektüel yaratıcılığa, İkincisi ise her türlü inatçı ve ısrarlı mücadeleye işaret eder.** Nedvî'ye göre, eğer bir devrimin arkasında bir düşünce, değerli bir fikir ve insanların kafasında bir maksada ve hedefe ait kemale ermiş ve mantıklı bir şuur olmadıkça devrim anlamsızdır. Kitap Arapça olarak yazılmış, Farsça, Türkçe, Urduca ve İngilizce'ye çevrilmiştir. (İngilizce çevirisi **"İslam ve Dünya"** olarak isimlendirilmiştir.) Nedvî bu kitabında Müslümanların amacının, sadece diğer milletlerle eşit bir düzeye gelmeye çalışmak değil; aynı zamanda teknolojiye lider duruma gelmek olduğunu ifade ediyor. Batı sanayi ve ticaretine olan bağımlılığın sebeplerine değinirken şunları söylüyor: **"Bilim ve teknolojinin bu özelliği Müslümanlar tarafından önemsiz görülmüş ve ihmal edilmiş, sonuçta da böyle düşük standarth bir hayatla cezalandırılmışlardır."**

Eğitim üzerine konuşurken, Müslümanların çeşitli bilgi alanlarında lider durumuna gelmedikçe, elde edecekleri eğitim özgürlüğünün onlara gözle görülür hiçbir kazanç sağlamayacağına işaret eder.

Nedvî'nin bu kitabı 1974 senesinde 22 baskı yaptı. Fikirleri sebebiyle modernistleri, stili sebebiyle de gelenekileri cezbetti. Ondan önce gelenekçi ekolden hiç kimse İslam'ın, "**Müslümanların insanlığın lideri olması**" biçimindeki talebinin gerçekleştirilebilmesi için bilim öğrenme ve dünyevi bilgiyi elde etmeye olan ihtiyaı dile getirmemişti. Bu, İslam'ın artık entelektüel olarak da ilerlediğinin bir işaretidir.

Yeni Canlılığı Tanıma

Dünya, Müslümanlar arasındaki değişimin farkına varmıştır. Bu gerçeği ispat etmek için dört güvenilir kaynağa başvuracağız. Bu, Müslümanların "**canlılığın kaybolması sonucu geri kalmadıkları**" biçimindeki tezimizi ispat etmeye yeterli olacaktır.

Amerikan Ansiklopedisi (Ana Americana) (1974) İslam'ın dinamizmi hakkında ihtiyatlı ve endişeli bir Şekilde Şunları söylüyor: "**İslam, tam canlılığı kaybordu derken, yüzyıllar sonra tekrar yükselişe geçti. Dünya nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Müslümanlar gün geçtikçe nüfus, refah ve stratejik önem bakımından önemli gelişmeler kaydetmekte.**

Mslmanlardaki bu yeni canlılık aynı zamanda aralarında dn bir uyanışa da nc olmuştur. Dhili ve harici bazı baskılardan dolayı dini miraslarının bazı boyutlarını düzeltme (saflaştırma) diğerlerini de tekrar oluşturma çabası içine girmişlerdir. Belki en kayda değer olan olay, dinin genel bir düşüşe geçtiği, önemini yitirmeye başladığı 20. yüzyılda Müslümanların İslam'a gösterdikleri bağlılık ve alakadır. İslam yenilenmiş, bir g kazanmıştır ve Müslümanlar, dünyada kendilerine daha iyi bir yer elde etmeye teşvik etmektedir..." (43)

Ana Britanika (1968) ise Müslümanlar koloni boyunduruğundan ancak İslam'ın kurtarabileceğini söylüyor: "**20. Yüzyılın en kayda değer olayı, Müslüman ülkelerin koloni güçlerinin boyunduruğundan kurtulup bağımsızlıklarını elde etme yönündeki gittikçe başarıya ulaşan mücadeleleridir. Bu mücadelede dini hisler, temel rolü oynamışlardır."** (44)

Britanica Perspectives günümüzde Müslümanların dini yasalarına (şeriat) olan ilgilerine Şöyle değiniyor: "**Son on yıldır İslam adeta uyanan bir dev gibi yeniden canlanmakta... Hıristiyanlıkla İslam arasında insanları elde etme yönündeki rekabette İslam on mensup kazanırken Hıristiyanlığın ancak bir mensup kazandığını görüyoruz. İslam'ın; insanları, onun kanunlarını düşünme, ona göre hareket etme ve uygulamada nasıl motive ettiğini düşünürsek (ve özellikle diğer dinlerin güçlerinin giderek zayıfladığını göz önüne alırsak) Şu andaki öneminin hiç de mübalağa olmadığını söyleyebiliriz."** (45)

Enternasyonel Sosyal Bilimler Ansiklopedisi Müslümanların bu yeni canlılığı hakkında Şunları söylüyor: "**Bugün dünya nüfusunun büyük bir kısmını Müslümanlar oluşturuyor... ama belki bu sayısal boyutundan daha önemlisi; İslam'ın büyük dinler arasında en sağlam (etkin) gelişmeyi göstermeye devam etmesidir."** (46)

"Bu içsel tehlikelere (entelektüel atalet gibi...) Ve Batı tehdidine tepki olarak, İslam bir diriliş ve restorasyon yoluna girmiş, bu yönde gayretlenmiş görünüyor." (47)

Biz iki sebepten dolayı tüm bu takdirlere çok fazla ehemmiyet vermek istemiyoruz: Öncelikle bunlar halihazırda devamlılığı üzerinde yorum yapılmamış ifadelerdir. İkinci olarak bu yazılarda aynı zamanda İslam toplumunun bazı zayıflıkları üzerine de görüşler vardır. Bu kaynaklarda geçen ifadelerin uzun vadede etkilerini anlayabilmek açısından bir çift esaslı eleştiri getirilebilir.

Bu eleştirilere geçmeden evvel neden İslam'a "**komünizmden**" gelebilecek tehdit ve tehlikeler üzerinde hiç durmadığımızı açıklamak isterim. Daha önce de belirttiğimiz gibi komünizm, Batı materyalizminin biraz daha alevlenmiş halidir. Ayrıca komünist ülkelerde yaşayan Müslümanlar üzerindeki baskı haricinde, İslam için bir tehdit olduğu kesin değildir. Ruhî değerlere olan nefreti, dine karşı kullandığı silahlardan biridir. Komünistler de birgün şunu keşfedeceklerdir: Eğer kendilerine cazip gelecek bir hayat yolu meydana getirmek istiyorlarsa hiç bir ideoloji İslam kadar onlara uygun gelmeyecektir. İslam'a karşı genel bir düşmanlık geliştirdiler çünkü liderleri gerçek İslâmî hayat örneğini bilmiyorlardı. İlahi hükme karşı saldırıları da bundan farksızdır ancak birgün elbet ahmaklıklarını anlayacaklardır.

Şimdiki Hedef

Şu anda İslam için en büyük tehlike, Batı tarafından az gelişmiş halkların gelişimini belirli bir sınıra altında tutmak için kurnaz bir şekilde yürütülen emperyalizm, neo emperyalizm ve beyin yıkamadır. Müslümanlar bunlara nerede rastlarsa karşı çıkmalı, bunlarla mücadele etmelidirler.

5. ELEŞTİRİLERİN CEVAPLANMASI

Tezimizi böylece açıkladıktan sonra, şimdi de; karşıt görüşleri cevaplandırmaya çalışalım. İtirazlar iki çeşit olabilir: Birisi, geliştirilen tezin sağlamlığı veya dayandığı delillerin niteliği ile alakalı olabilir; diğeri de, bugün Müslümanlar arasında görülen dirilişin gerçekliğine (böyle birşey olup olmadığına) yönelik olabilir.

Bize göre, tezi savunma babında gösterilen deliller oldukça sağlamdır. Tezin zayıf yönü ise Müslümanların düşüş ve çöküş trajedisinde idari bozulmalara; kardeş katline karar veren hasetliklere, toplumsal dejenerasyon ve diğer sosyal hastalıklara -ki bunlar birçok hanedan ve imparatorlukların çöküşüne sebep olmuştur- bir rol vermeyi ihmal etmesi olabilir. Bu ihmalin sebebi; bütün bu hata ve hastalıkların feodal ve monarşik sistemlerin tabiatında varolmasıyla açıklanabilir. Bu hastalıklar Batıda ve Doğuda bu sistemlerle hep içiçe olmuşlardır. İslâmî yapının etkisini, feodalizm ve monarşizmin hatalarından ayırmak kılı kırk yaran analizler gerektirir; ancak sonuç, yine de muğlak kalmaya mahkumdur.

Tezin bir bölümünün dayandırıldığı "**diriliş**" veya "**uyanış**"ın olmadığını varsayacak olursak; tezin, bir yanlış anlama üzerine oturtulduğunu kabul etmiş oluruz ki, bu da tezi oldukça yaralar.

Fakat bunun bir hayal mi, yoksa gerçek mi olduğunu anlamının yolu nedir?

İki muhtemel cevap verilebilir: Birisi, bunu varolan eğilimlerle muhakeme etmek, diğeri ise gelecek gelişmeleri beklemektir. İslam dünyasındaki genel eğilimler babında şunu belirtebiliriz: Bazı tarihçiler modern milliyetçiliğin, İslam'ın evrenselliğine galebe çaldığını ve bunun, Müslümanların inancında hizipleşme ve tefrikaların işareti olduğunu söylemekte. Bu tarihçiler daha fazla önemi haiz yarı bağımsız İslam devletlerinin ortaya çıkmasını göz önünde bulundurmamaktalar. Bazıları İdrisî, Senusî ve Vahhabi hareketlerini, Sünni (Arap) Müslümanlarını, Osmanlı ve onun İngiliz, Fransız ve İtalyan düşmanlarına karşı kışkırtmaya çalışan gruplar olarak nitelemişlerdir; çünkü bu gruplar, bastırılmış ve köşeye sıkışmışlardı.

Bazıları ise geleneksel ekolde ictihadla alakalı gözle görülür değişiklikleri, Batının boğucu baskısını karşılayabilmek için rekabet ruhunun daha da artmasına izin vermek isteği olarak değerlendirebilir. Bütün bu görüş ve spekülasyonlar da içlerinde birçok madde bulundurabilir.

Ne olursa olsun **ben şahsen, Batıyı taklid etme isteği, hizipleşmeler ve bazı geçici değişimlerin temelinde Müslümanların, insanlık tarihinin 20 ve 21. yüzyıllarında karşı çıkış ve onurlu bir yer elde etme isteğinin yattığına inanıyorum.** Müslümanların milliyetçiliği sahte bir tavırdan başka birşey değildir. Arapların birleşmediği gerçeği, aralarına ekilen milliyetçilik tohumlarının bir kayanın üstüne düştüğünü gösterir. Arabistan'ın kuzeyinde ortaya çıkan Arap devletleri, Batının İslam dünyasına hediye ettiği müstakil güçlerdir. Bu devletler kendilerini muhafaza etmek için müstakil hareket etmek zorundadırlar ancak bunlar eğer bazı güçlü devletlere bağlı olmasaydılar, İsrail'e karşı Mısır'la birleşmiş olmaları gerekirdi ve böylece daha sonra bu devletler tarafından "**mükâfat-mücazat**" politikasıyla itaat altına alınmamış olurlardı. Gayrimüslimler tarafından İslam'a sokulan tefrikalar İslam'ı dünyevi güç bakımından zayıflatmış, ancak onun motive edici, harekete geçirici gücüne etki edememiştir.

Eğer gelecek gelişmeleri beklersek, sonucu göreceğiz; ancak bu, Müslümanların uyanışının laboratuvar incelemesi şeklinde değil, çok sayıda güç ve çıkar çarpışması şeklinde tezahür edecektir. Tarihte hiç bir zaman büyük güçler ve gelişmiş milletler, geri kalmış milletleri daimi olarak gelişmemişlik çizgisinde tutmak gibi bir siyaset benimsememişlerdi. Geçmişte birbirleriyle savaşmış, yağmalamış, cezalandırmış ve yıkmışlar ancak hiçbir zaman yaşadığımız aydınlanma çağında olduğu gibi güçlüler zayıfları yarıyaşar halde tutmaya çalışmamışlardır. Bu acayip çağda aynı zamanda bilgi üzerinde de ambargo vardır. Mesela nükleer güç ve gelişmiş teknolojiyle ilgili bilgiler insancıl(!) niyetlerle gizli tutulmaktadır. Maddi yardım ve borçlar, bu geri kalmış toplumları daha da bağımlı hale getirip fukaralıklarını artıracığından emin olundukça yapılmaktadır. Müdafaasız, çaresiz köleliğin ne kadar kötü birşey olduğu modern çağdan önce bilinmiyordu. İşte bu, apaçık fukaralıktır; fakat bu modern kölelik, artık yavaş yavaş zehirlenmekte ve müebbet bir hastalığa dönüşmektedir.

İslam dünyası son iki yüzyıldır yoğun bir beyin yıkama faaliyetine hedef olmuştur. Misyoner okulları ve kolejleri, Batılı üniversiteler, tarihçiler ve oryantalistler bu iğrenç oyundaki rollerini başarıyla oynadılar. Onların büyüklüklerinden korkmayan Müslümanlar, kendilerine gördürülen hizmetlerde ortaya çıkan istihzanın farkındaydılar. İşte önde gelen modern tarihçilerden Andrew C. Hess'in oynanan bu ilginç oyunlarla ilgili "**Uzlaşma ya da Çarpışma; İslam Tarih-**

çilerinin Dilemması" adlı makalesinde şunları söylüyor: "Orta Doğunun kültür ve dillerini öğrenmek için harcanan bunca enerjinin ve çabanın bir bahanesi de, İslam tarihinin - hatırlanması dahi çok güç olan- geniş bir insanlık tecrübesini temsil etmesidir. Bu; her ne kadar diğer bazı faktörler bulunsa da, batılı bilim adamlarının İslam tarihine yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Bir kültürü inceleme şeklinde başlayan bu çalışmalar sonunda o kültürün doğruluğunu teyid etme şekline dönüşmüştür. Eğer Müslümanlar, batılı kurumların egemenliği altına alınmak isteniyorsa, 'çeşitli emperyalist metodların hizmetiyle, İslâmî yollara ait bilgiler de elde edilmelidir' diye bir anlayış da böylece doğmuş oldu." (48)

Yazar bu çalışmaların başlama sebebinin İslam'ın nasıl Hıristiyanlığı süpürüp attığını bulmak olduğunu da ekleyebilirdi. Hıristiyanlığın İslam karşısında düştüğü bu duruma karşı koymak için 1141'de, Aziz Peter tarafından finanse edilen bir grup tarafından ilk Kuran çevirisi çalışması yapıldı. Daha sonra rahipler Afrika'yı kendi dinlerine çevirmek için İslam üzerinde çalışmaya başladılar. Ancak bu iki teşebbüs de başarısızlığa uğradı. Bundan sonra da Prof. A. C. Hess'in de işaret ettiği diğer olaylar geldi.

Hess, Batılı tarihçi ve oryantalistlerin istemeyerek de olsa Müslümanlara yardım ettiklerine dikkat çekmiştir. Ve bunun artık durması gerektiğine işaret etmiştir. Hess'e göre Müslümanlar, tarihlerini "**ilahi koruma altındaki**" bir ümmetin tarihi olarak görüyorlar ve Batılı tarihçiler bu tuzağa kolaylıkla düşüyorlar. Bu yazarlar, Müslümanların muhafazakârlıklarını meşrulaştırıp ihtilaflarını en aza indirmek suretiyle onların birliğini sağlamlaştırmışlardır. Geleneksel İslam tarihinin bağlarını daha da güçlendirmiş ve bunu "İslam medeniyetinin ihtişamı"yla birleştirmişlerdir. Dolayısıyla Hess, İslam tarihinin bu "**psikolojik silahını**" anlamak için çeşitli metodlar ortaya koymuş ve bununla alakalı olarak H. A. Gibbs ve Gustav von Grunbaum'u "**din adamlarıyla irtibat kurmak ve hatta onlara modern sorunların üstesinden nasıl gelebilecekleri konusunda tavsiyelerde bulunmak**"la suçlamış ve tedip etmiştir. Hess, muasırlarını uyararak bu durumun Batı çıkarlarına son derece zararlı olduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir: "**Müslümanların geçmişine, 'ülema'dan akıl alma yoluyla, uzlaşmacı bir yaklaşım için daha fazla çaba harcamamız; gerçekten bizim için tehlikeli ve yıkıcı sonuçlar doğuracaktır.**"

İslam tarihi için bu kadar para ve emek harcanmasına karşı çıkıp şu uyarıyı yapıyor: "**İslam medeniyeti ile temsil edilen kültürel beraberlik Orta Doğu ya İslam tarihçilerinin belki tahmin bile edemeyecekleri, bir birlik ve kuvvet verecektir.**"

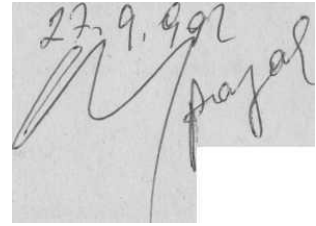
Yazısının sonunda kendi geliştirdiği metodu şöyle özetliyor: "**Batılı İslam araştırmacıları nazarlarını, İslam tarihinin klasik devrinin bütünlüğü, ahengi hususunda daha eleştirel olabilmek için, radikal hareketlerde yoğunlaştırabilirler veya hiç olmazsa ihtilafları ortaya çıkaracak şekilde az gelişmiş İslam toplumlarının sosyal ve iktisadî tarihleri ile ilgilenebilirler.**"

Bir bakıma, Hess'in tarihçi ve oryantalistlere tavsiyesi; Müslümanların birliği ve İslam'ın evrenselliğine yardım etmemeleri, Müslümanların iç ve dış ihtilaflarını ortaya çıkarıp, tarihlerini sekülerize ederek İslam tarihini daha "**modern**" hale getirmeleridir. Hess, bu tarihçilerin Müslümanları Batılı kuramların ve kendi medeniyetlerinin esiri haline getirmek için yaptıkları hizmetlerle yetinmemiştir. Aslında bu tarihçiler İslam'ın siyasi, dinî, sosyal ve kültürel tarihlerinde

keşfettikleri -gerçek ya da hayal ürünü- eksiklik ve zayıflıkları tüm dünyanın gözleri önüne sermişlerdi. Bunu bazen açıkça düşman, bazen samimi dostlar ve bazen de -şimdi yaptıkları gibi- himayeci patronlar kılığında yapmışlardır. Hess'in tavsiyeleri kabul edilecek olursa bu, gerçekten yeni bir devrin açılmasına sebep olabilecektir. Hess, birgün tarafsız tarihçilerin, bu düşünüş tarzının Batı ihtişamının yıkılmasından duyulan endişe sonucu ortaya çıktığını göreceklarının farkında değildir.

Müslümanlara gelince, onlar; yedi yüzyıl boyunca entelektüel yaratıcılıkları körletilmiş, iki buçuk yüzyıldır varlıkları yabancıların siyasi entrikaları ile yutulmuş, aynı zaman sürecinde koloni güçleri ve Hıristiyan misyonerler tarafından beyinleri yıkanmış; şimdi de fukarahlıkları, düşkünlükleri, yapılan yardım ve borçlarla kontrol altında tutulan, bu aydınlanma çağında bilgiden de mahrum bırakılıp, en asgari bilgi edinme mahkumiyetine çarptırılmış bir toplumdur. Bütün bu olumsuz şartlar altında, uyanmak için bir teşebbüs bile onları kahraman yüreklerinin bir işareti olacaktır.

Muhtaç oldukları güç ise bizzat İslâm'ın dinamizminde mevcuttur.

DÜZENLEYEN

CELAL SANCAR

30.8.2015/ANKARA

NOTLAR

Since references to the verses of the Holy Quran, in the text, are complete by themselves, they have not been repeated here.

1. Tonybee, A.J. *A Study of History*. London: Oxford University Press, 1961; Vol. XII, p. 475.
2. Hitti, Philip K. *The Arabs- A Short History*. London: MacMillan and Co. Ltd. 1968, 4th Edition; p. 5.
3. Durant, Will, *Story of Civilization*. New York: Simon and Schuster, 1950; Vol. *The Age of Faith*, p. 174.
4. Nasar, S.H. *Science and Civilization in Islam*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1968; p. 21.
5. A.g.e. p. 42-57
6. A.g.e. p. 29.

7. Al-Ghazzali, *Tahafut-al-Falasifah* (Urdu translation by Sabih Ahmed Kamali). Lahore: Pakistan Philosophical Congress, 1958; p. 1.
8. A.g.e. p. 5.
9. A.g.e. p.3.
10. A.g.e. p. 4
11. A.g.e. p. 6
12. A.g.e. p. 7
13. A.g.e.
14. A.g.e.
15. Hitti, Philip K. *The Arabs-A Short History*, London: MacMillan and Co. Ltd. 1968, 4th Edition; p. 42
16. Tonybee, A.J. *A Study of History*. London: Oxford University Press, 1951; Vol. IV, p. 105.
17. Lane-Pool, Stanley, *The Moors in Spain*. Lahore: Publishers United, 1953; p. 185.
18. Hughes, T.P. *A Dictionary of Islam*, Lahore: Premier Book House, 1964, p. 426.
19. Trimmingham, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1971; p. 143.
20. Nicholson, R.A. *The Mystics of Islam*. London: Routledge and Kegan Paul, 1962; p. 5.
21. Shah Waliullah, *Hama'at*. Lahore: Bait-ul Hikmat Publications, 1944; Chap. 2.
22. A.g.e.
23. Iqbal, Dr. Mohammad, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Lahore: Sheikh Mohammad Ashraf, 1975; p. 149.
24. A.g.e. p. 150.
25. A.g.e. p. 151.
26. A.g.e.
27. Shah Waliullah, *Hujjat Allah al-Baligha* (Urdu translation by Maulana Abdur Rahim). Lahore: 2 Qaumi Kutub Khana; Vol. I (Chap. V of the last section).
28. Burkhardt, Titus, *Art of Islam*. London: World of Islam Festival Publishing Co. Ltd. p. 1.
29. A.g.e. p. 117-118.
30. Scerrato, Umberto, *Monuments of Civilization -Islam*. London: Cassell Ltd. 1976; p. 11.
31. A.g.e. p. 165.
32. Durant, Will, *The Story of Civilization*. New York: Simon and Schuster, 1950; Vol. *The Age of Faith*, p. 301.
33. Lewis, Bernard, "The Return of Islam" Commentary, January 1976.
34. Maududi, Maulana Syed Abul A'la, *The Revivalist Movement in Islam*. Lahore: Islamic Publications Ltd.

1963; p. 112-113.

35. Blunt, Wilfrid, Scawen. *The Future of Islam*. Lahore: Sind Sagar Academy; p.x.
36. A.g.e. p. v.
37. A.g.e. p. 181.
38. A.g.e. p. 184.
39. A.g.e. p. x.
40. Toynbee, A.J. and Kirkwood, Kenneth, P. *Turkey*. London: Ernst Benn Ltd. p. 68.
41. Trimmingham, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*. London: Oxford University Press, 1971; p. 105.
42. Nadvi, Abul Hassan Ali, *The Effect on Humanity of the Rise and Decline of the Muslims* (Urdu translation).
43. Karachi: Majlis Nasharyat-i-Islam. 8th Edition; p. 425.
44. Encyclopaedia Americana (1974), Article on Islam.
45. Encyclopaedia Britannica (1968), Article on Islam.
46. International Encyclopaedia of the Social Sciences (1968), Article on Islam. p. 204.
47. A.g.e. p. 215.
48. Hess, Andrew C. "Consensus of Conflict: the Dilemma of Islamic Historians", *American Historical Review*, October. 1976.